

162028

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SOSYAL VE
KÜLTÜREL ALANLARDA YAPILAN
YENİLEŞME HAREKETLERİ
(1908 - 1918)

MASTER TEZİ

MUHİTTİN GÜL

ANKARA - 1985

Ö N S Ö Z

Yüksek Lisans çalışması içinde Master Tezi olarak aldığım " 11.Meşrutiyet Döneminde Sosyal ve Kültürel Alanlarda Yapılan Yenileşme Hareketleri "çeşitli eserlerde genel konular arasında geçmekte ve dağınık olarak verilmiş bulunmaktadır.Bu çalışmayla,çok geniş yarıları olan 11.Meşrutiyet döneminde ki gelişmelerin içinden,toplumu doğrudan ilgilendiren sosyal düzenlemelerle kültürel gelişmeleri bütünlük içinde bir araya toplamayı amaçladım.Ayrıca Cumhuriyet dönemimize ortam hazırlayan 11.Meşrutiyet devresinin önemini ortaya koymaya çalıştım.

Bu çalışmayı plânlarken,toplum hayatındaki değişmelerin nasıl getirildiğini verebilmek için kısa başlıklarla idari yenilikleri de ayrıntılara inmeden özet olarak aldım.Kültürel olayları işlerkende eğitim ağırlıklı konuların ve getirilen yeni uygulamaların önemi ile nasıl bir ortamla tartışıldığını anlatmaya çalıştım.Başlıca eğitim sorunlarının üzerinde durdum. Bunlara etki eden ya da yön veren fikir akımlarını,programlarında yer alan esaslarla ilişkilerini verebilmek için konu ettim.Bir Master çalışması için çok geniş olan bu konuyu ele alırken,kültür işleri içinde yer alması gereken edebiyatta ki gelişmelerin ilişkisini bilmekle birlikte,konuyu daraltabilmek için ayırmak zorunda kaldım.Gelişmeleri etkileyen ekonomiyi ve benzeri konuları da ayrı tuttum.

Çalışmada genel konular içinde çok işlenmiş olan 11. Meşrutiyet dönemi için,tetkik eserlerden daha çok yararlanma yoluna gitmek zorunda kaldım.Bir Master çalışması için,bu devrenin çok geniş olan ana kaynaklarını incelemek zorluğu ortadadır.Onun için ana kaynaklara sınırlı olarak inebildim.

Çalışmalarımnda bana değerli bilgi ve kültürüyle yol gösterip yardımcı olan sayın Doç.Dr.Reşat Genç'e teşekkürlerimi sunarım.

Muhittin GÜL

K I S A L T M A L A R

A.g.e.	: Adı geçen eser.
A.g.m.	: Adı geçen makale.
Anl.	: Anlatan
Bk.	: Bak.
Bell.	: Belleten.
ÇED	: Çağdaş Eğitim Dergisi.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
HFM	: Hukuk Fakültesi Mecmuası.
İA	: İslâm Ansiklopedisi.
İD	: İçtihat Dergisi.
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mec.
M1	: Meydan Larousse.
s.	: Sayfa.
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi.
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi.
TA	: Türk Ansiklopedisi.
TDD	: Türk Dili Dergisi
TİTS	: Türk İktisat Tarihi Semineri.
TKAE	: Türk KÜLTÜRÜ Araştırma Enstitüsü.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
v.d.	: Ve devamı.
yay.	: Yayınlayan.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ -----	II
KISALTMALAR -----	III
GİRİŞ -----	1
1- İttihat ve Terakki -----	3
2- Meşrutiyet Meclisleri -----	7
3- İttihat ve Terakki Kongreleri -----	9

I.BÖLÜM

SOSYAL ALANDA YAPILAN YENİLİK HAREKETLERİ

A- Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Hayat -----	13
B- Sosyal Alana Eğilme Nedenleri -----	15
a- İç etkiler -----	16
b- Dış etkiler -----	17
C- YENİLİK HAREKETLERİ	
I- İdarî Düzenlemeler -----	20
a- Merkez -----	20
b- Taşra -----	23
c- Özel idari -----	25
d- Belediyeler -----	27
II- Lâiklik Adımları -----	31
III-Kıyafet -----	34
IV- Yerli Malı -----	37
V- Kadın ve Kadın Hakları -----	39
VI- Sağlık İşleri -----	48
VII-Posta ve Telgraf İşleri -----	51

II.BÖLÜM

KÜLTÜREL ALANDA YAPILAN YENİLİK HAREKETLERİ

A- Kültür İşleri -----	53
B- Fikir Akımları -----	55
I- Osmanlıcılık -----	56
II- İslâmcılık -----	58
III- Türkçülük -----	60
IV- Batıcılık -----	64

C- Eğitim-Öğretim -----	67
a- Görüş ve düşünceler -----	68
b- Merkez Teşkilatı -----	73
c- Kanunlar-Yönetmelikler -----	74
d- Okullar -----	77
e- İdarî İşler -----	78
f- İlmî Encümenler -----	80
g- Dersler ve Programlar -----	81
h- Üniversiteler -----	83
l- Öğretmenler -----	86
i- Öğrenciler -----	88
j- Okul Yapımı -----	89
D- Harfler ve Harflerin Islâhı Çalışmaları -----	91
E- Kütüphaneler -----	96
F- Takvim -----	97
G- Musiki -----	100
H- Tiyatro -----	101
SONUÇ -----	102
BİBLİYOGRAFYA -----	106

G İ R İ Ő .

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık olarak son 150 yıllık tarihi, sürekli değişme, yenileşme ve reform çabalarına sahne olmuştur. Bu devre içerisinde de 1. ve 11. Meşrutiyetlerin önemli yeri vardır. Batının üstünlüğü karşısında ordu da ve devlet yönetiminde reformlara başlanmıştır. Yenileşme hareketleri olarak adlandırabileceğimiz bu gelişmelerin, bir takım etki ve tepkilere yol açtığı görülür. Ancak diğer yandan ise, toplum hayatında köklü değişmeleri zorunlu kılacaktır. Öyle ki, bu ıslâhat fikirleri sürekli yenileşmeleri getirirken, konumuz olan sosyal ve kültürel alanları da önemli ölçüde etkilemiş olmaktadır.

23 Temmuz 1908'de Genç Türkler'in bir ihtilâli olarak ortaya konan 11. Meşrutiyet'le Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe konulmuştur¹. İkinci Meşrutiyet Osmanlı tarihinin ya da Türkiye'nin yakın geçmişinin en önemli olaylarından birisidir. Hürriyetin ilânı olarak adlandırılan 1908 Meşrutiyet'i, başlangıçta çok geniş ve heyecanlı bir hürriyet havasını getirmiştir. Bu tarihe kadar dağınık olan aydınlar, çeşitli yayın organlarında toplanarak İmparatorluğun yıkılmasını önlemek için arayışlarda buluncaklardır. Bu arayışlardan çeşitli fikir cereyanları ortaya çıkmıştır². Her çeşitteki fikir ya da görüşler, devleti kurtarmayı öncelikle Meşrutiyet'in getirilmesinde görüyor ve birleşiyorlardı.

11. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki tarafından Osmanlı İmparatorluğun da ülke yönetimini batılı anlamda düzenleme olayı olarak 23 Temmuz 1908'de 11. Abdülhamid'e kabul ettirilerek ilân ettirilmiştir. İmparatorluk içindeki ve Avrupa'daki çalış-

1-Enver Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C.8, Ankara, 1962, s.302. Ayrıca

Ek. Hamza Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul, 1982, s.57.

2-Tarık Z. Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960, s.76.

malar hep Meşrutiyet'in ilânında birleşiyordu.Aslında 1908 Türkiye'sinde bir çok yeniliklerin yapılmasını zorlayan etmenler vardı.Ayrıca Meşrutî yönetimler,Avrupa'dan Uzakdoğu'da Japonya'ya kadar tutunarak uzanmıştı.Bunlara bağlı olarak hürriyeti getirecek olan Meşrutî yönetim istekleri,başta 3.Ordu olmak üzere subaylar arasında da çokca benimsendi.Bu olayda görev alan sivil ve askerî kişilerin İttihat ve Terakki etrafında toplanmaları karşısında 11.Abdülhamid genel-havaya uyararak Meşrutiyet'i ilânla seçimlerin yapılmasını kabul etti.Kurulan yeni dönemin ilk sadrazamları Sait ve Kâmil Paşalar oldu.Bu devre sürekli karışıklıklar içinde geçti.Arkasından 31 Mart olayı patlak verdi.Ayaklanma Mahmut Şevket Paşa Komutasında ki Hareket Ordusu tarafından 23 Nisan 1909'da bastırıldı³.11.Abdülhamid tahttan indirilerek Mehmet Reşad (5.) tahta çıkarıldı.Bütün gelişmeleri yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'de artık ülkenin gerçek hakimi haline geldi.

Bunu izliyen yıllarda 1911'e kadar ülke yönetimi yaşlı devlet adamları ile subayların elinde idi.Bu devrede Balkanlar kaynıyor,bir çok önlem alınmasına rağmen bir türlü beklenen huzur getirilemiyordu.Basın da ve Meclis'te tartışmalar yoğunlaştı.Durumdan memnun olmıyanlar İttihatçı saflardan çözülmeye başladılar.Yeni partiler kuruluyor ve yayın organları durmadan artıyordu.Muhalefet,karmaşık ortam ve uluslararası gergin ortam karşısında İttihatçılar Ocak 1912'de Meclis'in dağılmasını sağladılar.Yeni Meclis'te İttihat ve Terakki büyük bir çoğunluk sağladı.23 Ocak 1913'te İttihatçılar Bâb-ı Ali'ye baskın yaparak kesin egemenliklerini kurdular.Önce Mahmut Şevket Paşa Sadrazamlığa getirildi.O'nun öldürülmesinden (11 Haziran 1913) sonra M.Said Halim Paşa Sadrazam olduysa da asıl Enver,Talât ve Cemal Paşalar etkili idiler.Şubat 1917'de de Sadrazamlığı doğrudan Talât Bey alacaktır.Zaten yıllardır Meşrutiyet'in o hür havasının adı kalmış ve İttihat Terakki'nin diktatörlüğü hükûm sürer olmuştu.Talât Bey İstanbul'dan başlamak üzere yeni uygulamalara girişecektir ki,bunlar ileride ilgili konular da işlenecektir.

3-Fahir Armaoğlu,Siyasi Tarih,Ankara,1973,s.308 v.d.Ayrıca bk. Şahabettin Tekindağ,"Meşrutiyet",ML,s.670;İsmet Bozdağ,Abdülhamid'in Hâtıra Defteri,İstanbul,1975,s.107;Kâzım Karabekir,İttihat ve Terakki Cemiyeti,İstanbul,1982,s.433-444;Faik R.U-nat,11.Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hadisesi,Ankara,1960, s.48-56.

Bütün bu tartışmalı ve çekişmeli ortama rağmen 11.Meşrutiyet hukukî açıdan daha sağlam bir nitelikte yönetim getirmiştir. Anayasalı ve parlamentolu uzun bir devreyi açmıştır. Adalet, eşitlik, hürriyet ve kardeşlik gibi ilkelere önemli yerin verilmeye çalışıldığı ya da amaçlandığı 11.Meşrutiyet, geniş halk kitlesine güvenilir bir ıslâhat olarak tanıtılmak istendi. Gerçekten Jön Türk'ler, Batı'nın etkisinde olduklarından, oradan örnek alarak ideal bir temsilî sistem, yani parlamenter bir Meşrutiyet'in kurulmasını istiyorlardı. 1909'da yapılan Anayasa değişikliklerinde de hep bu duygu hâkimdir. Kişi hürriyeti, dokunulmazlıklar daha teminatlı bir duruma getirildi. Meclis'in kapatılması için Padişah'a yetki veren 113.madde kaldırıldı. Hükûmetlerin güven oyu almaları önem kazandı. Basından sansür kaldırılırken, zaman zaman sıkıyönetimli dönemler de yaşandı.

11.Meşrutiyet'le geniş bir tartışma dönemi açılmıştır. İleride ki gelişmelere siyasal, sosyal ve hukukî yönden hazırlayıcı gelişmeler başlatılmıştır. 1908 hareketi demokrasiyi getirmiştir. Esaslı ıslâhat başlatmıştır⁴. Çok parti sistemi ile yumuşak bir kuvvetler ayırımını parlamenter hükûmet şeklini de getirmiştir. Buna tarihimizde ilk açık ve özgür parti hayatı denebilmektedir. Ancak ne varki iç ve dış olaylar da bu anlayışın uzun sürmesine uygun değildi. Sanki çok öncelerden başlatılmış olan çağdaşlaşma bütün sorunları ile bu dönem de çözüm bekliyordu⁵.

Kısaca 1908 hareketi, bir istibdada son verecek, İmparatorluğu tehdit eden tehlikelere karşı koyacak ve yenileşmeleri sağlayacak bir anlayışla getirilmiştir. "Bu devlet nasıl kurtarılır?" Bu devrede en çok bu tartışıldı, buna çare arandı ve denemelerde bulunuldu. Çok sayı da dergi, gazete, kitap ve Meclis'in oturumlarında hep bu gündem de oldu.

1- İTTİHAT ve TEREKKİ CEMİYETİ :

İkinci Jön Türk hareketi 21 Mayıs 1889'da İstanbul'da Askerî Tıp öğrencileri arasında İttihad-ı Osmanî adıyla ve gizli o-

4-Ahmet Şükrü Eşmer, Siyasi Tarih, İstanbul, 1944, s.402. Ayrıca bk. Ahmet Refik, İmkılâb-ı Azim, İstanbul, 1324-1326, s.70-90.

5-Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1970, s.204-207. Geniş bilgi için bk. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978, s.381-425; Fahri Belen, 20.yy da Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973, s.76-115; Unat, Meşrutiyet, s.62-66; Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım, İstanbul, 1946, s.188-193.

olarak teşkilâtlandı⁶. Kısa bir süre sonra yurt içinde ve dışında teşkilâtını genişletti. İleride İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan bu gizli cemiyet, yeminle ve gizli olarak çalışmalarına başladı. Sivil ve askerî okullarla bazı dairelere el altından yaklaşıldı. İki yıl da üye sayısı 100'ü aştı. Bundan sonra şubeler kurulmaya başlandı. 1893'te üye sayısı 900'e ulaştı. Cemiyete oldukça önemli kişiler giriyordu⁷. 1897'de Cenevre ve Kahire'de şubeleri açıldı. Daha sonra Rumeli'de teşkilâtlanma hızlandırıldı. Cemiyet kendisini Batı dünyasında Jön Türkler'in temsilcisi olarak gösteriyordu. 1900'de Paris Uluslararası Basın Konferansında bu adla demeç ve muhtıralar verdi. Cemiyetin yurt dışında ki yayın çalışmaları da oldukça güçlenmişti. Avrupa'da nasıl yönetildiğinin ayrıntılarına inmeden, 11. Abdülhamid yönetiminin eleştirildiği ve Meşrutiyet konularında da farklı görüşler ortaya konmakta olduğu söylenebilir⁸. Üyelerin çoğu başlangıçta İngiliz ve Fransız dostluğuna taraftar idiler. Almanya'yı istibdadın yardımcısı olarak görüyorlardı.

Merkezi Paris'te bulunan İttihatçılar, içte propaganda ve yayın sahası olarak Makedonya'yı seçtiler. Çünkü Makedonya; diğer yerlere göre daha aydın bir sosyal yapıya sahipti ve Avrupa devletleri de malî ve askerî ıslâhat için en çok buraya müdahale ediyorlardı. Ayrıca siyasi ve askerî öneminden dolayı önemli memur ve subaylar buralara görevlendirilirdi. Böylece hem karmaşık fikirlerin yaygın olduğu ve hemde hareketi destekliyecek elemanların bulunduğu Makedonya, bu çalışmalar için yurdun en uygun bölümü olmaktaydı⁹.

İttihatçılar'da birinci Jön Türk hareketinde olduğu gibi, bir fikir birliği içinde değillerdi. Hepsi de istibdada son vermek, hürriyeti getirmek ve Meşrutî idareyi kurmada birleşiyorlardı. İmparatorluğun kurtarılması ve yıkılmasının önlenmesi isteniyordu. Ancak getirilecek şekil için gittikçe artan fikir ayrılıkları da sürüyordu. Bu dağınıklığı gidermek amacı ile Şubat 1902'de Paris'te bir Jön Türk Kongresi toplandı. Bu kongre de iki önemli konu tartışıldı :

- 6-Armaoğlu, Siyasi Tarih, s.304 v.d.; Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, yay.M.Taylan, İstanbul, 1972, s.29^v
7-E.Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Çev.N.Yavuz, İstanbul, 1982 s.113-160; Karabekir, İttihat ve Terakki, s.466.
8-A.Bedevisi Kuran, İnkılâp Tarihimiz, İstanbul, 1948, s.61-76.
9-Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi, Ankara, 1978, s.377.

a- Bir inkılâp yalnız yayın yolu ile başarılmaz.Aynı zaman-
ihtilâl yolunu da kullanmak gerekir.

b- Bir inkılâbı başarmak için yabancı devletlerin yardımı-
gereklidir.

Kongre bu tartışmalar la bir birleşmeyi sağlayamadı ve iki
grup oluştu.Bu guruplardan azınlık olmasına rağmen en çok ge-
eni Terakki ve İttihat Cemiyeti oldu.Özellikle Rumeli'de teş-
âtını ve çalışmalarını yaygınlaştırdı.Selânik bu çalışmalar i-
merkez görevi yapmıştır¹⁰.Bu arada 1906'da Selânik'te Bursa-
Tahir,İsmail Canbolat,Talât Bey,Mithat Şükrü vb.leri tarafın-
çoğunluğu asker olduğu halde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ku-
muştur.1907'de de bu cemiyetin İttihatçılar la birleşmesi ge-
şmeler için bir dönüm noktası oldu.Böylece Rumeli'deki Türk
aylarının İttihat ve Terakki'ye katılması ile hızlı bir ha-
ket başladı.Bu çalışma şekli iki noktada toplanmıştır :¹¹

1- Devletin gittiği yolun batma olduğunu,baş sorumlunun
işah olduğunu ve etrafındakilerin de onun cinayetlerine va-
ta olduklarını halka anlatmak.

2- Vatan ve milleti,içinde bulunduğu tehlikeli durumdan
rtarmak için gereken her fedakârlığa atılmak.

1908 yılı geldiğinde,Balkanlar ve özellikle Makedonya
ynıyordu.8-9 Haziran 1908'de İngiliz Kralı VII.Edward ile Rus
rı II.Nikola'nın Reval buluşmasından sonra açıkladıkları Ma-
donya'daki islahat yapılması kararı,Osmanlı İmparatorluğunu
rçalamaya karar verdikleri izlenimini uyandırdı.Bu olay İtti-
t ve Terakki Cemiyeti liderlerini Meşrutiyet yönetimini kurma
rarına götürdü.Bu arada Rumeli'de bulunan 3.Ordu subaylarından
yazi Bey,yanına aldığı 150 arkadaşı ile 3 Temmuz 1908'de Res-
'den dağa çıktı ve Anayasa ilân edilmedikçe dağdan inmiyeceği-
bildirdi.Bu bir çeşit askerî ayaklanma idi.Arkasından hürri-
t savaşı vermek için dağa çıkanların sayısı günden güne artı-
rdu.20 Temmuz'da da Bn.Enver Bey,Niyazi Bey'e katıldı.Olayla-
n merkezi Manastır'dı.Rumeli'nin her tarafından İstanbul'a telg-
flar çekilerek 1876 Anayasa'sının yürürlüğe konulması isteni-

- Fahir Unger-Erdoğan Tokmakçioğlu,"İttihat ve Terakki",ML,s.612;
Armaoğlu,Siyasi Tarih,s.305 v.d.
-Yusuf Ziya İnan,Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine,
İstanbul,1978,s.10-18;Karabakır,İttihat ve Terakki,s.465.

yordu.Padişah'ın Anadolu'dan asker göndermesi de bir sonuç vermiyordu Çünkü gidenler orada ki kardeşlerine silâh çekmiyorlardı.Bütün bu gelişmeler karşısında İstanbul'un hareketsiz kalması üzerine 23 Temmuz 1908 günü Manastır Harbiye Mektebi Müdürü Bn.Vehip Bey'in Hürriyet Meydanın da yaptığı konuşma ile İttihat ve Terakki kendiliğinden Meşrutiyet'i ilân etti.Çaresiz kalan Abdulhamid'de ertesi günü Anayasa'yı yürürlüğe koyarak Meşrutiyet'i ilân etti¹².

11.Meşrutiyet'in ilânından sonra adını İttihat ve Terakki (birleşme ve ilerleme) olarak açıkca kullanan Cemiyet,Selânik merkezinden bir grup (adları gizli),hükûmeti gözetmek ve denetlemek amacı ile İstanbul'a geldi.Adları uzun süre gizli tutulan bu üyeler arasında Ahmet Rıza,Talât,Mithat Şükrü,Enver vb.leri vardı.Bundan sonra Cemiyetin ilk kongresi ve seçimler gündemdedir.Meclis 17 Aralık 1908'de ancak açılabilmiştir.

Meşrutiyet'in getirilmesinden sonra Ülkenin geleceğinde başrolü oynayacak olan İttihat ve Terakki'nin bundan sonraki icraatını konumuz gereği ayrı başlıklarla işliyeceğiz.Ancak burada İttihat ve Terakki'nin,Türkiye'nin demokrasi tarihinde önemli bir yer tutan siyasî kuruluş olarak,parti haline gelebilme çalışması yaptığını söyleyebiliriz.Cemiyet bu yolda çalışırken üyelerinin çoğunluğu askerdir.Parti de güçte,sorumlulukta ağırlıklı olarak subayların elindeydi.Bu da bir takım zorlukları beraberinde getiriyordu.1908 hareketi aslında henüz yakın bir geçmişimizin olayıdır.On yıl ülke kaderinde rol oynarken kendi içinde pek çok kavga ve tartışmaya sahne olunmuştur.Bunlar o kadar çokki belki hepsi tam olarak henüz aydınlatılamamıştır.Yeni düzenlemeler yaparken içte ve dışta bir çok muhalif ve düşman kazanmıştır¹³.Zaman zaman liderlik mücadeleleri oldu.Sonunda liderlik Talât,Enver,Cemal eline ve üçe indi.

İttihat ve Terakki gibi bu inkılâpçı partinin programını bir sosyoloğ ve filozof olarak Ziya Gökalp çizdi.İttihat ve Terakki tarihi incelendiğinde programı için şu özellikler görülür

- 12-İsmail H.Uzunçarşılı,"11.Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar",Bell.,XX (1956),s.103-174;Şevket S.Aydemir,Enver Paşa,C.I,İstanbul,1972,s.521 v.d.;Armaoğlu,Siyasi Tarih,s.307 v.d.;Ahmet Niyazi,Hâtıratı Niyazi,İstanbul,1326,s.70 v.d.
- 13-Mustafa R.Esatlı,İttihat Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,İstanbul,1975,s.13 v.d.;Ünal,Siyasi Tarih,s.358 v.d.

benimsenir : 14

İhtilâlcı ve inkılâpçı,

Demokrat ve meşrutiyetçi,

Ekonomi de liberalist,

Hilâfetçi ve pan-islâmist,

Milli veya Türkçü,

Uygarlıkta Batı'cı, kültür de millî.

İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan'da ki gubu dışın-
da aşağıda ki teşekküller Cemiyet'in yapısını teşkil ediyordu¹⁵:

İttihat ve Terakki Kongresi,

İttihat ve Terakki Umumi Merkezi,

İttihat ve Terakki Vilâyet veya taşra teşkilâtı,

İttihat ve Terakki Kulüpleri.

Bu şekli ile hayır ve kültür işlerini yaptığını oraya ko-
nulan Cemiyet, toplum da gerekli temelide bulamadı. Uygulamaları ile
islûman olup Türk olmıyan unsurları (Araplar) bile kendine çeke-
di. Yapabildikleri ve yapamadıkları ile bir devre damgasını vur-
urken sonuç başarısızlık olacaktır. Ancak bazı adımlar atmıştır.

MEŞRUTİYET MECLİSLERİ :

Yakın tarihimizde 11. Meşrutiyet'le getirilen parlamentolu
devre demokratik gelişmelerimiz açısından ileri ve cesaretli ham-
lemlerle doludur. Uzun bir istibdattan sonra hürriyetin gelmesi ol-
dukça önemli bir olaydı. Dış ve özellikle iç olayların gelişme sey-
ri değişmiştir. Meclisli dönemle, yönetime güvenme, tartışma, basın
gürlüğü olumlu gelişmelerdi. Buna bağlı olarak sosyal ve ekono-
mik alanlarda cesaret artmıştır. 1908 Meşrutiyet'i ile bir süre
in bile olsa kesin Anayasal yönetim kurulmuştur¹⁶.

Meşrutiyet'in ilânı ile parlamentolu döneme geçilecekti.
Çimlerin modern ve hürriyet içinde yapılması isteniyordu. Ama
toplumun bünyesi bile hazır değildi. Yalnızca aşırı sevinç, coşku
yazma serbestisi ortalığı kaplamıştı. İlk ve önem taşıyan so-
nlar arasında şunlar vardı :

-Enver B. Şapolyo, Ziya Gökalp-İttihat Ve Terakki ve Meşrutiyet
Tarihi, İstanbul, 1974, s. 95-96; Mehmed Rauf, İttihat ve Terakki C.
Ne İdi, İstanbul, 1327, s. 10-28.

-Aydemir, Enver Paşa, C. II, s. 94.

-Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul, 1952, s. 161-
163; Ahmet Mumcu, Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul,
1982, s. 17 v.d.

- 1- Seçimler nasıl yapılacaktı,
- 2- Partiler ne şekilde çalışacaktı,
- 3- Hürriyetler nasıl sağlanacaktı,
- 4- Batı demokrasilerinde ki müesseseler nasıl kurulacaktı ? Bunlar henüz çözülmüş değildi veya ilk çözüm bekliyen sorunlardı¹⁷.

11.Meşrutiyet döneminde 3 genel,1 ara olmak üzere dört seçim yapılmıştır.İlk seçime gidilirken 1876 Meclisi'nin çıkardığı Seçim Kanunu esas alındı.Birinci seçim olan 1908 seçimi sancaklar itibarı ile ve iki dereceli olarak yapıldı.Seçim hakkı yalnız erkeklere aitti. 25 yaşını doldurmuş olmak gerekiyordu.1908 seçimlerine gidilirken,seçime katılabilecek tek teşkilâtli kuruluş İttihat ve Terakki Cemiyeti idi.O da bir siyasal parti durumunda bile değildi.Bunun dışında Prens Sebahattin'in grubu ile, Ahrar Fırkasını,1908 seçimleri öncesinde ortaya konan partileşme teşebbüsleri olarak görüyoruz.Ancak yurt genelinde seçimlere katılamadıkları için,seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti kazanacak ve 1908 Meclisi'ni oluşturacaktır.Seçimlerin o günün şartları gereği aynı gün içinde yapılması mümkün olmadığından Kasım-Aralık 1908 içinde tamamlandı.İttihat ve Terakki Cemiyeti şubeleri ve kulüpleri aracılığı ile Meclis-i Mebusan'daki bütün sandalyeleri aldı.275 milletvekilinden oluşan Meclis'te,142 Türk,60 Arap,25 Arnavut,48 Hıristiyan üye bulunuyordu.Meclis 17 Aralık günü açıldı¹⁸.Bu Meclis'in işbaşında olduğu dönemde 31 Mart olayı ve sıkıyönetimli devre yaşanmıştır.

İkinci seçim,İttihat ve Terakki'ye muhalefetin arttığı ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulmasından sonra 11 Aralık 1811' de İstanbul'da yapılan ara seçimdir.Bu İstanbul ara seçiminde muhalefetin başarılı olması İttihat ve Terakki'yi endişelendirdi.Muhalefetten çekinmeye başlandı. İttihatçılar muhalefeti susturmak için yeni yollar aramaya başladılar.Bir Anayasa değişikliği yaparak 18 Ocak 1912'de Meclis'i fes ederek seçimlere gittiler.Ayan Meclisi ise değişmez üyelerden kurulu olduğu için görevi devam ediyordu.

17-Pierre Renouvin,1.Dünya Savaşı Tarihi,C.I,Çev.Adnan Cemgil,İstanbul,1969,s.68.

18-Yılmaz Öztuna,Türkiye Tarihi,C.12,İstanbul,1967,s.191 v.d.İlk Meclis'le ilgili bilgi için bk.Tunaya,Siyasi Partiler,s.161 v.d.Aydemir,Enver Paşa,C.11,s.87-93;Kâmil Paşa,Hâtırat,İstanbul,1329 s.110 v.d.;Yusuf H.Bayur,Türk İnkılâbı Tarihi,C.I,Kıs.2,Ankara,1964,s.130-136.

Üçüncü seçim olan 1912 seçimi, İktidarın baskısı altında olarak yapıldı. İttihat ve Terakki'nin baskısı altında yapılmış olmasından dolayı bu seçime sopalı seçim adı verilmiştir. İttihatçılar, 18 Nisan 1912'de açılan bu Meclis'e 269 milletvekili ile girdiler. Genel merkezlerini Selânik'ten İstanbul'a taşıdılar. Muhafifleri meclis dışına iterken, orduda da bölünmeler oldu. Genç subaylar, Halâskâr Zabitan grubunu kurdular. Ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu kabineye tarafsızların alınması ile İttihat ve Terakki bir süre iktidardan uzak kaldı. Meclisteki güçlerine rağmen iktidardan uzak kalmaları üzerine 4 Ağustos 1912'de Meclis'i yeniden fes etmeyi başardılar. Yeni seçimlere hazırlıkların yoğun bir şekilde sürdüğü sırada, Balkan Savaşlarının çıkması üzerine seçimler ertelendi. Arkasından İttihat ve Terakki bir hükûmet darbesi ile iktidarı ele geçirdi ve seçimler daha sonra yapılabilirdi¹⁹.

Dördüncü seçimler, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra işbaşına gelen Prens Sait Halim Paşa'nın zamanında yapıldı. Meclis 14 Mayıs 1914'te oturumlarına başladı. Bu Meclis-i Mebusan'da ilk iş olarak Padişah'ın meclisi fes hakkını ve toplanma süresini ilgilendiren Anayasa maddeleri değiştirildi. Ama kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda savaşa katıldığı için Meclis toplantıları 28 Eylül 1915'e kadar tatil edildi.

Görülüşü gibi 1908-1920 devresi boyunca Meclis, fesihler ve tatillerle 7 yıldan biraz fazla çalışabilmiştir. Tatiller 1914'ten sonra uygulanır olmuştur. Meclisli dönemlerde yoğun parti kavgaları olurken, tatilli dönemlerde de hükûmetler geniş yetkilere sahip olmuşlardır. Geçici kanunlar çıkarma dönemini açarak, parlamento kontrolundan uzak kalmışlardır.²⁰

3- İTTİHAT ve TERAKKİ KONGRELERİ :

İttihat ve Terakki işbaşında olduğu 1908-1918 arasında 9 kongre geçirmiştir. Bu kongreleri, ilerideki konularımıza ışık tutması açısından özet olarak ele almak yararlı olacaktır.

19-Coşkun Uçok, Siyasi Tarih, Ankara, 1957, s.275-276. Ayrıca bk. Tefik Çavdar, Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş, Ankara, 1982, s.94; Üztuna, Türkiye, s.194; Reşat E.Koçu, Osmanlı Tarihinin Panoraması, İstanbul, 1964, s.218; Aydemir, Enver, s.377.

20-Tarık Z.Tunayâ, Hürriyetin İlanı, İstanbul, 1959, s.25 v.d.; Uçak, A.g.e., s.281; Çavdar, A.g.e., s.94.

1- 1908 Kongresi : Ekim 1908'de yapılan bu kongrede, İttihat Terakki içindeki Ordu mensuplarının yeri ve durumu görüşülmüştür. Kongreye Mustafa Kemal'de katılmış ve yaptığı konuşmada, Meşrutiyet'in ilânı ile her şeyin çözümlenmiş olmayacağını, yapılan işin inkılâp olmayıp, ihtilâl olduğunu ortaya koyarak bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- a- Cemiyetin bir siyasal parti haline getirilmesi,
- b- Ordunun politikadan uzak kalması,
- c- Cemiyet içinde eşitlik ilkesine uyulması ve gizli hiziplere yer verilmemesi,
- d- Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması.

Bu kongre Meşrutiyet'in ilânından sonra heyecanlı bir ortamda toplanmış ve Mustafa Kemal'in düşüncelerinde dikkate alınmadığı gibi kendisi Cumhuriyet'çilikle de itham edilmiştir. Kongre'de ayrıca ülke sorunları ve partileşme gibi konular tartışılmıştır²¹.

2- 1909 Kongresi : Bu kongre de İttihat Terakki siyasi alandan çekildiğini ve bundan böyle sosyal ve kültürel konularla uğuraşacağını kabul ve açıklamıştır. Siyasi alanı Meclis'te bulunan 142 kişilik ve çoğunluk olan milletvekilleri grubuna bıraktığını açıklamıştır.

3- 1910 Kongresi : 1910 Kongresinde Meclis Grubu ile halk arasında bir aracılık rolü oynamaya çalışmıştır. Ülkede birlik sağlanmaya çalışılacağı kararlaştırılmıştır. Cemiyet ile onun Meclis'teki grubu birbirini tamamlayan, ancak sahaları ayrı gibi bir şekil oluşturulmuştur.

4- 1911 Kongresi : Bu Kongre Selânik'te toplanmıştır. Toplantılar, bir yandan Trablus savaşının, diğer yandan iç sorunların hararetli ve heyecanlı tartışmaları ile geçmiştir. Kanun-i Esasi'nin tadedili de burada kararlaştırılmıştır. Kongre'de Cemiyet'in amacı şöyle açıklanmıştır ; Meşrutiyet yönetiminin kurulup yerleşmesine, ırk ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların refahını sağli-

---

21-Yusuf H. Bayur, Kâmil Paşa, Ankara, 1954, s. 393. Bu konularda ayrıca bk. Kâmil Paşa, Hâtırat, s. 70 v. d. M. Kemal'in teklifleri için bk. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 308 v. d. ; Eroğlu, İnkılâp Tarihi s. 285 ; Şevket Süreyye Aydemir, Tek Adam, C. I, İstanbul, 1966, s. 149 v. d. .

çak hürriyetlere erişilmesine, şahsi çıkarlar sağlamaya vb. doğ-
ltulara eğilinmesi ile gösteriyor ki, Kongre fırkaya değil Cö-
yete ait bir organdır²².

5- 1912 Kongresi : 1912 Kongresi İttihat ve Terakki'nin
nyesini, şahısları arasındaki fikir ayrılıklarını ve çeşitli
rakterleri aydınlatmıştır. Halâskâran grubu adı ile tarihe ge-
n yeni grupta burada belirmiştir. Bu kongreden sonra Meclis fes-
lilmiş ve yeni seçimlere gidilmiştir. Kongre'de görüşülenler çok
rtışmalı ve çekişmeli olmuştur. İttihat Ve Terakki İktidardan
kılmıştır. İdarî olaylarla, ayrılmaları vb. leri bir yana bıraka-
k olursak :

a-Meclis kendisini tatil ettiğini ilân etmiştir.

b-Bu Kongre'de Hakki Bey grubu ile, Talât Bey grubu çeliş-
ştir.

c-Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerine sürülmüş o-
n küçük rutbeli subayların kurduğu Halâskâran teşkilâtı çok
niş değil ama, Ordu'yu böldüğü için çekinilmektedir²³.

6- 1913 Kongresi : Bâb-ı Ali Baskını ile İktidarı zorla e-
geçiren İttihat ve Terakki'nin bu Kongre'de önemli olaylardan
onra bir siyasi parti halini alan durumu ve İktidar'daki tek e-
emenliği Devleti I. Dünya Savaşına götürecektir. Bir tür Alman -
akinlaşması ve savaş hazırlıkları gözlenir.

7- 1916 Kongresi : Birinci Dünya Savaşın da olma durumu, İk-
idar Partisi olarak İttihat ve Terakki, bu yıla kadar kongreye
dememiştir. Bu Kongre'de Osmanlıcılık politikası terk edilmiş,
ırkçü ve milliyetçi olunduğu ilân edilmiştir. Savaş durumunun
kisi altında olunmaktadır. Nizamname değişikliği de yapılmıştır.

8- 1917 Kongresi : Bu Kongre İttihat ve Terakki'nin çalış-
aları olarak son kongresi olmuştur. Sırf İttihat ve Terakki'ye
avaş durumunda da çalışır görünümü verilmeye çalışılmıştır. İt-
ihat ve Terakki İktidarının sağlam bir dış politika izlediği de
lân edilmiştir.

2-Fethi Tevetoğlu, "İttihat ve Terakki", TA, s.451. Ayrıca bk. Tuna-
ya, Siyasi Partiler, s.190 v.d.,

3-Semih N. Tansu, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, İstanbul,
1960, s.88. Ayrıca bk. Aydemir, Enver Paşa, C.111, İstanbul, 1972,
s.477 v.d..

9- 1918 Kongresi : Bu Kongre bir çeşit tasfiye kararı almıştır. Talât Paşa, son konuşmasını yapmıştır. Arkasından da İktidardan çekilecektir²⁴,

11. Meşrutiyet yılları içinde 24 hükümet değişimi olmuştur. Bu kadar çok değişiklik bir istikrarsızlığın belirtisi olmaktadır. Ancak bundan daha önemli olarak, devre sürekli savaşlar ve bunalımlarla dolu olduğu için kabineler uzun ömürlü olamıyordu. Bu devrede kurulan kabineler sadrazam adları ile anılmakta ve tarihleri ile aşağıdaki seyri izlemektedir²⁵:

- 1- Mehmet Sait Paşa : 23 Temmuz 1908- 8 Ağustos 1908
- 2- Kâmil Paşa : 8 Ağustos 1908 - 14 Şubat 1909
- 3- Hüseyin Hilmi Paşa : 14 Şubat 1909 - 13 Nisan 1909
- 4- Tevfik Paşa : 13 Nisan 1909 - 5 Mayıs 1909
- 5- Hüseyin Hilmi Paşa : 5 Mayıs 1909 - 28 Aralık 1909
- 6- İbrahim Hakki Paşa : 28 Aralık 1909 - 29 Eylül 1911
- 7- Mehmet Sait Paşa : 29 Eylül 1911 - 30 Aralık 1911
- 8- Mehmet Sait Paşa : 30 Aralık 1911 - 16 Temmuz 1912
- 9- Gazi A. Muhtar Paşa : 16 Temmuz 1912 - 29 Ekim 1912
- 10- Kâmil Paşa : 29 Ekim 1912 - 23 Ocak 1913
- 11- Mahmut Şevket Paşa : 23 Ocak 1913 - 11 Haziran 1913
- 12- Sait Halim Paşa : 11 Haziran 1913 - 4 Şubat 1917
- 13- Mehmet Talât Paşa : 4 Şubat 1917 - 4 Temmuz 1918
- 14- Mehmet Talât Paşa : 4 Temmuz 1918 - 14 Ekim 1918
- 15- İzzet Paşa : 14 Ekim 1918 - 11 Kasım 1918
- 16- Tevfik Paşa : 11 Kasım 1918 - 4 Mart 1919
- 17- Damat Ferit Paşa : 4 Mart 1919 - 16 Mayıs 1919
- 18- Damat Ferit Paşa : 16 Mayıs 1919 - 20 Temmuz 1919
- 19- Damat Ferit Paşa : 20 Temmuz 1919 - 2 Ekim 1919
- 20- Ali Rıza Paşa : 2 Ekim 1919 - 8 Mart 1920
- 21- Salih Paşa : 8 Mart 1920 - 5 Nisan 1920
- 22- Damat Ferit Paşa : 5 Nisan 1920 - 31 Temmuz 1920
- 23- Damat Ferit Paşa : 31 Temmuz 1920 - 21 Ekim 1920
- 24- Tevfik Paşa : 21 Ekim 1920 - 1 Kasım 1922

24-Tansu, İttihat Terakki, s.88 v.d. Kongrelerle ilgili geniş bilgi için bk. Tunaya, Siyasi Partiler, s.190-194

25-Öztuna, Türkiye, C.12, s.209-251. Ayrıca bk. M. Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C.12. İstanbul, 1948; Gotthard Jeaschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, C.I, Ankara 1970; Cemal Kutay, T. İstiklâl ve ve Hürriyet Mücadeleleri, C.16, İstanbul, 1961, s.9600-9611.

I. BÖLÜM

SOSYAL ALANDA YAPILAN YENİLİK HAREKETLERİ

A - Osmanlı İmparatorluğun da Sosyal Hayat :

Anadolu'da, Selçuklu ve Osmanlı Uygarlıkları birbirinin devamı olmuş ve çağına göre oldukça ileri düzeyde olmuşlardır. Anadolu'nun yerinden dolayı özellikle Osmanlı devrinde olmak üzere, Batı ile çokca temas (ticaret yolları v.b.) olmuştur. Coğrafi durum, geniş ticarî yatırımlar, hanlar ve kervansaraylar başta olmak üzere, yol şebekesini ve güvenlik sistemlerini getirmiştir. Bu gelişme çizgisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselme dönemleri ile son dönemleri birbirinden oldukça farklıdır. Ordu, eğitim-öğretim, toprak sistemi vb. ler son devreler de Batı'nın gelişmeleri karşısında yetersiz kalmıştı. Bu kurumların bozulması ile bunlara bağlı olarak çıkan çeşitli isyanlar Osmanlı toplumunu önemli ölçüde etkilemiştir²⁶.

Başında Halife-Padişah'ın bulunduğu, Türk-İslâm Osmanlı toplumunun özellikleri tartışılır durumdadır. Bu özellikleri feodal ve teokratik yanları ile savunanlar vardır. Biz bunları konumuz dışı olarak görerek, Türk-İslâm toplumu yanında Hıristiyan unsurların da varlığı ile İmparatorluğun bir milletler ve dinler karmaşası içinde olduğunu, bununda pek çok sorunu beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz. Bu milletler topluluğunu kaynaştırmak ve bir arada yönetmek çok zor olduğu gibi, son çağın bağımsızlık akımları da devleti hızla dağılmaya götürmekte idi. Bunları önleme çabaları, devlete ve topluma pek çok yük getirmiştir.

Osmanlı Devlet ve toplumunun özelliklerine baktığımızda teokratiklik yanında geleneklerin önemli olduğunu görürüz. Bunu Türk İslâm sentezi olarak adlandırabiliriz. Halifeliğin alınmasından sonra (1517) devlet, bütün İslâm dünyasına hitab eden bir politika izlemek durumunda kalmıştı. Hatta Hıristiyan unsurların bile sevgi ve sempatisini kazanmak gibi çok yönlü bir yol gerekli idi. Bu yapılırken de pek çok etki ve tepki söz konusu olmuştur. Böylece

26- Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ankara, 1978, s.107-111. Bu konuda ayrıca bk. Taner Timur, Osmanlı Toplumsal Düzeni, Ankara, 1979, s.153 v.d.; Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Ankara, 1969, s.9-27.

bir milletler topluluğu olan İmparatorluk'ta, ayrı unsurların yarattığı sorunlar yanında, kendi bünyesinden de gelen pek çok sorun vardır. Medrese sistemi eski halini kaybetmiş, yeni gelişmeler karşısında yetersiz kalmış ve okuma-yazma oranı da çok düşük seyretmektedir. Ordu, savaş teknik ve müesseseleri yetersiz kalmıştır. Kapitülasyonlar ve benzeri durumlarla ekonomi son derece bozuktur. Vergi sistemi ağır yük getirmektedir. Batı'nın sömürgeci uygulamaları ile mücadele etmek çok zor bir durum almıştır. Osmanlı sanayii yok gibidir²⁷. Toprak sistemi de bozulmuştur. Hukukî uygulamalardan, başta yabancı unsurlar olmak üzere çokca yakınılmaktadır. Devlet çok geniş topraklarında yolsuzluk ve adaletsizlikleri kontrol altına alamamaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğun'da devlet-reaya ilişkilerinde, Batı'daki son yüzyılların sosyal değişme ve sosyal dengesizliklerin etkileri görülmez. Bu gelişmeleri ancak, sayılı bazı aydınlar (Jön Türkler v.b.) izliyebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğun'da Padişah'tan sonra gelen yönetici sınıfı, son yıllara kadar toplumu temsil etmemektedirler. Devlet ile toplum ilişkileri arasında yöneticiler toplumdan gelmemektedir. Ekonomik, siyasal v.b. yolların zorlaması ile geliniyor ve Türk unsurdan olunmuyordu. Saltanat olarak Padişah; ondan sonra ise fetih, güç ve Enderun yolu ile (yabancı) gelinmekteydi. Bu yönetici güç toplumun yüklendiği bir çok yükümlülüklerden de muaftı. Ne memurdu, nede vatandaş; ne devalı hakları vardı, nede toplumsal ve ekonomik fonksiyonları. Yalnızca devlet işlerini yürütme, Padişah'a hizmet etme sınıfı idiler. Onun için bu sınıf daha çok askerî bir sınıf sayılmıştır. Ama bu günkü anlamda asker değil, daha çok siyasal yetenekleri olan kişiler anlamına gelmektedir. Son yıllarda bu yapıya tepkiler gelecektir, inkılâbın bir yanında bu olacaktır. Osmanlı sisteminin ilkelerinin yavaş da olsa yeni anlayışla aşındırıldığını görürüz. Bunun yanı sıra toplum üstünde devlet anlayışı yerine, halka ve onlar arasındaki sorunlar ve uzlaşmalara dayanan hukuk devleti kavramı gelecektir.

27- Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, Ankara, 1982, s. 69-98. Bu yıllar daki Osmanlı sanayii konusunda geniş bilgi için ayrıca bk. Gündüz Ükçün, Osmanlı Sanayii, Ankara, 1970, s. 141-201.

Denge kavramı yerine inkılâp kavramı ortaya çıkacaktır.Bunları devlet,eskisi gibi tutmaya çalışacaktır ama bu,tersine gelişmelere yol açacaktır.

Osmanlı yönetimi çeşitli gelişmeleri ve Devlet'in geriliğini ortaya koyanlara çok dar bir fırsat bırakmıştır.Ama Doğulu devletler arasında,Batı ile komşu ve ilişkili olan Osmanlı İmparatorluğun'da tam olarak başarıya ulaşamamışta olsa yenileşme hareketleri sürecektir.Gerçi Osmanlı toplumu Batı tarzında yenileşmeleri istiyecek düzeyde değildir ama,sayıllı da olsa yetiştirdiği elemanları bu görevi üstlenmiş ve yürütmek durumunda olmuşlardır.Bu gelişmelerin en iyi örnekleri 1908 hareketinde görülür.Bu hareket büyük devletlerinde beklemedikleri bir anda ortaya konulmuş ve siyasal modernleşme getirilmeye çalışılmıştır²⁸.

B- Sosyal Alana Eğilme nedenleri :

Görüldüğü gibi Osmanlı toplumu ayrı din ve milletlerin topluluğu durumunda idi.Batı,her yönde değişir ve gelişirken,yakın teması olan Osmanlı toplumunun bundan etkilenmemesi mümkün değildi.Zaten ötedenberi Anadolu Doğu-Batı kültür alış-ve-rişinde köprü görevi yapmaktadır.Bunun böylece tarihsel bir yanı da vardır.Batı,sömürgecilik,dünya ticareti,teknoloji v.b.nedenlerle özellikle 19 ve 20.yüzyıllarda çok ilerlemişti.Bu gelişmeler karşısında,yaşıyabilmek için,her devlet Batılılaşmak zorunda idi.Buradaki Batılılaşmak bilim,teknik,çağdaş yönetim,sosyal hayat v.b. alanlarda ilerlemek anlamındadır.Yoksa din,kültür ve gelenekler olarak Batı'nın etkisine girmek değildir.

Osmanlı İmparatorluğu son yüzyıllarda ekonomi de,teknolojide v.b.alanlarda Batı'dan geri kalmıştı.Yönetimin bozulması,Devlet'in çöküşe doğru hızla yol alması,Osmanlı aydınlarını Devlet'i kurtarma çareleri aramaya zorlamıştır.Bu arayışlar yıllardır sürmekte idi.Tanzimat'tan itibaren ise Batılılaşma olayı biraz daha kapsamlı hale geldi.Çünkü tek tek bir iki alanda Batı'ya yönelme bir sonuç vermemektedir.Din,kültür ve gelenekleri zedelemeyen Batı'lı ya da çağdaş olabilmekliydi.Ayrıntılarına

28-İlber Oktaylı,11.Abdülhamid Döneminde Osm.İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,Ankara,1981,s.117 v.d.; Berkes,Çağdaşlaşma,s.22-34 ; Timur,Osmanlı Toplumunu,s.160-236 ; Cin,Toprak Düzeni,s.15 v.d..

inmiyeceğimiz bu olay yıllarca tartışıldı.Toplumumuzda değişme, çağdaş olma zorunlulukları ortaya çıktı.Bu yolda pek çok gelişmeler oldu²⁹.

Konumuz olan 1908 yılları geldiğinde,Batı dillerini öğrenme,siyasal,ekonomik gibi ilişkiler aydınların seviyesini ve sayısını artırmıştı.Sosyal değişikliklerin gerekliliği ve bütünüyle çağdaşlaşmak ortaya atılmaya başlandı.Abdülhamid istibdadı da,Batı demokratik rejimlerine ve toplum hayatındaki hürriyetlere özlemi artırdı.Sosyal şartların daha iyi olması istenir oldu.Bunun için sayıları çok olan yayın organlarında,yazılar ve tartışmalar sürüyordu.Sivil-asker değişiklikler,modernleşmeler isteyen bir grup oluşmuştu.Hatta bunlar çeşitli teşekküller kurdular.³⁰

Bu çağdaşlaşma hareketlerinde iç ve dış etkiler vardır :

a - İç etkiler :

İçeride yeni açılan okullarda yetişen ve Batı'lı fikirlerin etkisinde kalmış genç kalemler vardı.Özellikle askerî okullarla subaylar da yeni fikirleri benimsemişlerdi.İstibdad idaresini yıkıp,Meşrutî ve hür bir yaşantı istiyorlardı.Ayrıca çeşitli şekillerde Avrupa'ya gidenler,Batı tarzında bir Osmanlı toplumu istiyorlardı.Özellikle Selânik grubu siyasal inkılâbın sosyal bir inkılâpla tamamlanmasını istiyordu.Bu fikirler çeşitli yayın organlarında (dergi,kitap,gazete) işleniyor ve bu yolda kamuoyu oluşturuluyordu.Tüm bunları iç zorlamalar olarak adlandırabiliriz.

Ayrıca bu konudaki tarihi gelişmelerin oldukça uzun bir geçmişi vardı.1.Meşrutiyet'in getirdikleri oldukça olumlu etkileri ile özleniyordu.Son dönemde bu gelişmeleri,Jön Türk hareketi hızlandırarak hazırlıyordu.Abdülhamid'in Ordu'daki bazı uygulamaları (tahsisatı kıasma,Makedonya'ya ajanlar gönderme v.b.), subayları yönetimi değiştirme isteklerine itmişti.Savaşlar,Ma-

29- Niyazi Berkes,Batıcılık,Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,İstanbul,1965,s.13-36.

30-Mustafa Akdağ,"Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar",DTCF(1974),s.391-396. Ayrıca bk.Şerif Mar-din,Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,Ankara,1964,s.170 v.d..

kedonya olayları ve Ermeni teröristlerine karşı başarısız oluş-
larda, özellikle genç subayları memnun etmiyordu. Bu subaylar it-
tinat ve Terakki saflarında çoğu sosyal reformları da benimse-
mişlerdi. Ancak bunu ikinci iş olarak, yani idareyi değiştirdik-
ten sonra olarak düşünüyorlardı. Bu gelişmeler karşısında İda-
rede, bazı reform tasarıları çıkarıyorsa da etkili olamıyordu.
Ayrıca jurnalcilik olayının da oldukça önemli etkileri olmuş-
tur³¹.

Devlet'i kurtarma, yenileştirme bu devrelerde o kadar
yazılmıştır ki; ihtilâl, ıslahat, inkılâp v.b. kavramlara litera-
tür dili denmişti. Bu düşüncelerin harekete geçirdiği gelişme-
ler, iç etkiler olarak yenileşmeleri zorlamaktadır³².

b - Dış etkiler :

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilâk hareketlerinde Batı'-
nın da etkileri vardır. Yenileşme hareketlerinin ilk dönemle-
rinde fazlaca olamasa bile, Tanzimat dönemi ile yaygın bir Ba-
tı etkisi gözlenir. Hatta Tanzimat dönemi ile getirilenleri,
Batı istediği için ya da Batı'nın sempatisini kazanmak için
şeklinde tanımlıyanlar vardır. Bu ve benzeri etkilerle de olsa
bu devredeki Batılılaşma hareketleri ile, devleti sosyal, siya-
sal ve hukukî yeni bir düzenle donatmaya çabalama devri ola-
rak görürüz³³.

Böylece Tanzimat devri ile başlayan Batı'nın etkileri,
devlete yardımcı olmak için teknik eleman gönderilmesinden çe-
şitli tavsiyelere kadar uzanmaktadır. Ancak bu yardımların ar-
dın da, ya Osmanlı topraklarındaki çıkarları (ekonomik, siyasi,
stratejik) yatmakta, ya da Osmanlı yönetimindeki Hıristiyan a-
zınlıkların hakları bulunmaktadır. Yoksa asıl amaç Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nu güçlendirmek değildir. Batı'lıların bu yaklaşımını
belirttikten sonra, etki yolları üzerinde kısaca duracak olursak,

31- Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.2,
İstanbul, 1983, s.320-324. Ayrıca bk. Kemal H. Karpat, Türk De-
mokrasi Tarihi, İstanbul, 1967, s.3-9.

32- Ragıp Özden, "Tanzimat'tan Beri Yazı Dilimiz", M.E.B. (1940),
s.920; Berkes, Çağdaşlaşma, s.34-39.

33- Kemal Yaman, Meşrutiyet Hareketleri ve Yabancı Tesirler, İs-
tambul, 1974, s.22-40; Eroğlu, İnkılâp Tarihi, s.54.

aşta komşuluk şeklinde ki normal uygarlık alış-verişini söyleyebiliriz. Ekonomik (kapitülasyonlar v.b.), sosyal ve siyasal gibi ilişkiler; Batı'nın çeşitli kurumlarını, demokratik gelişmelerini, sosyal olaylar ve sosyal hizmetlerini benimsemeyi getirmiştir. Bu hizmetler çağdaş insan için gerekli yeni ihtiyaçlardı. Teknik araçlardan çeşitli sosyal ihtiyaçlara kadar.

Bu gibi yeniliklerin etkileri; önce Avrupa'da elçiliklerin kurulmasından, elçilik memurlarının temasından başlar, daha sonra öğrenci gönderilmesi ile devam eder. Zamanla Avrupa kentleri (Paris, Cenevre v.b.) bazı toplantıların yapıldığı (Jön Türkler v.b.) kadar Türk bulundurur olmuştur. Ayrıca azınlık uyarılarının ticarî ilişkiler dolayısı ile yoğun temaslara vardır. Diğer yandan kapitülasyonlar ve benzeri nedenlerle Batı'luların Osmanlı dünyası ile olan ilişkileri gelir. Bütün bunlarla Osmanlı aydınlarının önemli ölçüde Batı'dan etkilendikleri görülür. Batı'lıların anlayışı ile Asya ve Avrupa uygarlıkları ve Türk çağdaşlaşma hareketinde yeni yeni görüşler doğar. Bunları Hüseyin C. Yalçın'ın yazılarında görmek mümkündür. Tanzimat'ta yeni bir toplum şekli geliştirmeye doğru değişimin temelleri atılmıştı. Bu, Doğu uygarlığından olan bir toplumun, Avrupa uygarlığının etkilerine gimesi anlamında idi. Ancak Hüseyin C. Yalçın Batı'dan alınacak yanları, "Bütün insanlığa uygulanır yanlar" olarak ve "Başarılarımızı gerçekleştirmede öncü ve yardımcı olacak olanlar" olarak çiziyor. Yine bu görüşü işliyenlerden biri de Tevlik Fikret'tir³⁴.

Batı'luların Osmanlı yenilikleri ile ilgilenmeleri ya Hıristiyan azınlıklara yardım içindir, ya da azınlıklar yardım istediklerinden dolayıdır. Her iki şekilde de bu durum, geniş ölçüde Devletin iç işlerine karışılmasını getirmiştir.

Batı'lı devletler dışarıdan bazı gelişmelere ya da kişilere yardımcı olurlarken, siyasi ve ekonomik sözleşmelerini yerine getirmeyi başarabilecek, belli oranda kuvvetli bir Osmanlı İmparatorluğu ile iş görmeyi amaçlıyorlardı. Böylece siyasi değişimleri genişliyerek bir yandan yeni sosyal grupları içine alıyor, hedeflerini de daha açıkça belli ediyordu. Bütün bunlar dış etken-

ler oluyordu.Türkiye'de başlamış olan değişimdir,sözünü ettiğimiz dönemde siyasal,sosyal ve kültürel nitelikteydi.Bu şekil ilerde daha da yaygınlaşarak ve hatta yön tayin edici bir kuvvet kazanarak sürecektir.Çeşitli fikir cereyanlarına bu amaçla yaklaşılacaktır.Buna bağlı olarak eski-yeni mücadelesi belirir.Özellikle 1908-1911 yılları Osmanlı devrinin en yoğun siyasî çalışma devresidir.Yine Türkiye'de ki yenileşmeler ve dış dünya ile yoğun ilişkiler vardır³⁵.

Ancak şunu da belirtmek gerekirkî;reformcu Osmanlı aydınları,Batı ile ilişkileri sonucu etkiler almışlardır ama,onlara yine de asıl şekil veren yine Osmanlı sosyal ve kültürel olayları olmuştur³⁶.

35- Karpas,Demokrasi Tarihi,s.6-9.

36- Mardin,Jön Türkler,s.230.

C - YENİLİK HAREKETLERİ

İmparatorluk'taki yenileşme hareketleri, 11. Meşrutiyet'le öncekilere oranla daha da farklı ve beklentili bir durum almıştı. Bütün heyecan ve gösterilerden sonra Batı karşısında şahsiyetli bir politika izlenmesi isteniyordu. O günlerin aydın kadrosu çeşitli yollarla " Bu Devlet Nasıl Kurtarılır ? " a çözümolları arıyordu. Ülkenin çok ciddi sosyal, siyasal, ekonomik ve hukukî sorunları vardı. Meşrutiyet kadrosunun bunları bir plân dahilinde yapması gerekiyordu. Kapılar ardına kadar Avrupa'ya açılarak onların sempatisi kazanıldı. Batı'lı olunmak isteniyordu ancak, bunun nasıl yapılacağı ortada idi. İnkılâp mı yoksa islahat mı yapılmalı tartışması vardı. 1908-1918 devresinde bunlar çokça tartışıldı ama, düzenli bir plân ortaya konamadı. Konumuz olan sosyal alanın, sık sık değişen hükûmetlere göre şekillenerek düzenlendiğini görmekteyiz. Sosyal doğrultudaki düzenleme ve uygulamaları şöylece sıralıyabiliriz :

I- İdarî Düzenlemeler

a- Merkez:

Merkez denildiğinde devlet akla gelir. Çünkü devlet bir merkezle yönetilir. Başka bir deyişle merkezde yapılan bir düzenleme bütün ülkeyi ilgilendireceğinden devletle yakından ilişki-
lidir. Buna bağlı olarak bazan Osmanlı Devleti şu şekilde hareket etmiştir yerine, İstanbul şu şekilde hareket etmiştir tabii bundan dolayı kullanılır olsa gerekir. Yine bunlara bağlı olarak devlet, bir takım kanun, yönetmelik, genelge v.b. esaslar getirirken kuşkusuz merkeze ayrılıklar tanımaz. Ancak burada merkez aşılığı ile ele alışımızdan da anlaşılacağı gibi Osmanlı İmparatorluğun'da zaman zaman bir takım düzenlemelere gidildiğinde önce İstanbul'dan başlanmıştır. Bir anda çok geniş olan ülkede illi kurumlar hemen oluşturulamadığından, uygulaması merkezde ve bazı büyük şehirlerde olmuştur. Bunlara deneme uygulaması da diyebiliriz. Eğitim de, giyim de, şehircilik de, devlet dairelerinin bunun örneklerini görmek mümkündür³⁷.

7- Karpat, Demokrasi Tarihi, s.23 v.d..

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğun'da, Türk, Arap ve Hıristiyan gibi ayrı unsurlar vardır. Bunların görüşlerini uzlaştırmak devletin (merkezin) ana zorluklarından birini oluştururdu. Hiçbiri de devletin uygulamalarından memnun değildi. Bu farklı özellikler de devlet yönetiminin yürütülmesini olumsuz yönde etkiliyordu. Mutlak ve teokratik nitelikleri taşımakta olan Osmanlı merkeziyetçi yönetimi, Meşrutiyet'in getirilmesi ile yeni idarî düzenlemelere gitmiş olmaktadır. Pek çok yeni kurum getirilmiştir. Kanun-i Esasî ile Padişah'ın yetkileri oldukça sınırlandırılmıştır.³⁸ İttihatçıların denetiminde olarak Anayasa ve kanunların yapılışı idarî yenileşmedir. Bunlarla merkeziyetçiliği amaç edinen düzenlemeler ve uygulamaları bir yere kadar da olsa başarı kazanmıştır. Meşrutiyet dönemindeki merkezî yönetimi düzenleyen esasların amaçlarını üçe ayırabiliriz :

- 1- Meşrutiyet'in ilânından itibaren yapılan siyasal değişiklikleri Anayasa kapsamına almak,
- 2- Osmanlı İmparatorluğu'nu ve onun idarî kurumlarını çağdaş bir devlet haline getirmek ile, İmparatorluk içinde bir birlik sağlamak,
- 3- Çağdaşlığı ve bağımsızlığı zedeliyen kapitülasyonların kaldırılmasını sağlamak.³⁹

Bütün bunlarla İttihatçılar çağdaş bir devlet yaratmak istiyorlardı. Başta devletin egemenlik haklarını kısıtlayan sözleşmeleri iptal etmek istiyorlardı. Merkezi devleti, sağlam bir hukukî temel üzerine oturtmak istiyorlardı. Bu arada yönetimi iyi işler hale getirmek için ıslâh etmek isteyen İttihatçılar bu konuda Batı'dan yardım da istediler⁴⁰.

Osmanlı yönetim sisteminde merkezin önemi büyüktü. Meşrutiyet döneminde de, özellikle İttihat ve Terakki diktatörlüğü ile bu sürerken pek çok yol gösterici eleştiri olmuştur. Abdülhamid yönetimine karşı duyulan huzursuzluk Batı tarzı

38- Recai G. Okandan, "1. ve 11. Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", HFM, C.15 (1949), s.14-33. Kanun-i Esasi için bk. Hüseyin N. Kubalı, "Kanun-i Esasi", İA, s.168-184.

39- Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1971, s.95.

40- Ahmad, Aynı eser, s.95-101.

uygulamalarının istenmesini zorlamıştı.Bu da yönetim konusunda tartışmalara yol açmıştır.Özellikle Hıristiyan unsurlar bu tartışmalı ortam karşısında öteden beri olduğu gibi Batı'lı devletlerin desteğini bulma yollarını çalıştırmışlardır.

İslâmcılar Meşrutiyet taraftarı idiler ama Padişah yetkilerinin kısıtlanmasını istemiyorlardı.Padişah'ın Hâlife olarak gücünün artırılmasını,İslâm şeriatını zamana göre uygulama yetkisini Parlamento'nun değil,Ülema'nın yapmasını istiyorlardı.İslâmlıkta herkes eşit ve kardeş olduğu için sınıf ayrımları ve mutlakiyet Batı'da vardır.Batı'nın demokratik kanunlarla,eşitliği sağlamaya çalıştığını,İslâmlıkta ise bunu dinin kendiliğinden yaptığı kabul ediliyordu.Bu merkezin ve Hâlife'nin yetkilerinin Parlamento'ca paylaşılmamasının istenmesi idi⁴¹.

Ancak çağ ve gelişmeler karşısındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısızlıkları devlete yeni bir hayat vermeyi gerektiriyordu.Bu,çoğunluğu asker olan İttihatçılarca kabullenmişti.Sosyal,ekonomik,tarihi ve askerî durumların doğurduğu toprak rejimi bile bozulmuştu.Bu rejim uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvet kaynaklarından biri olduğu halde,artık işlemiyordu.Devlet kontrolunun zayıflaması fırsatçılara ortam hazırlamıştı.Bunlar gözle görünür örneklerdi ve yeni düzenlemelerin zorunluluğunu ortaya koyuyordu⁴².

11.Meşrutiyet yönetimi merkez olarak idarî işlere çok önem vermiştir.Osmanlı kamu düzeni adına,Anayasa kabul edildikten sonra bir çok sınırlamalar getirilmiştir.Öyle ki ekonomik konular bile bundan sonra düşünülmüştür.Asayişin sağlanabilmesinde kolaylıklar sağlama açısından jandarma,1912 yılında bir kanunla Harbiye Nezaretinden alınıp Dahiliye Nezaretine bağlandı.İllerde de valiliklere bağlı hale getirildi.Eğitime önem verilerek okulları açıldı⁴³.Polis teşkilâtının düzenlemeleri yapıldı.Merkezde Emniyet-i Umum-i Müdürlüğü ve özellikle İstanbul'la çevresinde vilâyet yeniden teşkilâtlandırıldığından

41- Berkes,Çağdaşlaşma,s.424 v.d..

42- Cin,Toprak Düzeni,s.544 v.d..

43- Lewis,Modern Türkiye,s.227-228.

kamu haklarının korunması daha etkili hale getirildi.Görüldüğü gibi İstanbul ve çevresinde uygulamalara öncelik veriliyordu.⁴⁴

Bazı Bakanlıklarda yeni uygulamalara gidildi.Özellikle memurların emeklilik işleri,daha da güvenceli bir hale getirilirken,işlemleri de kolaylaştırıldı.Yabancı uzman kullanımı sınırlandırılarak,daha çok yerli memur çalıştırılması yoluna gidildi.Ayrıca yine merkezi uygulama olarak;memurların kurallara bağlı olarak çalışıp çalışmadıklarını ve vatandaş haklarına saygı gösterip göstermediklerini denetlemek amacı ile,bir Memur Müfettişleri teşkilâtı kuruldu.Ancak ne varki bunlarla yeterli olunamadığı gibi o günlerin savaş vb.şartları gereği yurdun her yerine ulaşmak mümkün olamıyordu⁴⁵.

İttihatçılar,merkezden başlamak üzere yönetimde reformlara gittiler.Ama yine de asıl ağırlık eskisi gibi ordu-da olmuştu.O nedenle yalnız orduda reformla da yeterli ve başarılı olunamıyordu⁴⁶.

b - Taşra :

Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi Osmanlı yönetiminde, merkez İstanbul'la taşra ya da çeşitli eyaletler arasında bir takım farklılıklar vardı.Bu,özellikle 11.Meşrutiyet'teki yeni ve deneme uygulamalarında daha çok gözlenebilmektedir.İttihatçılar taşra ve mahalli yönetime önemli ölçüde el attılar.Yeni kanunlar çıkardılar.Bunların en önemlisi,"İdare-i Umumiyeye-i Vilâyât Kanunu Muvakkatı"ile onu tamamlayan nizamnamedir.7 Ağustos 1913'te de "Memalik-i Osmaniye'de Islâhiye Hakkında İrade-i Seniyye" çıkmıştır.Bu düzenlemelerle Devlet,Batı'lı anlamda yönetimde merkez ve vilâyetler şeklinde ikiye ayrılıyordu⁴⁷.

11.Meşrutiyet dönemi kadrosu,iktidar olarak,muhalefet olarak çok geniş ve bozulmuş olan İmparatorluğun taşra teşkilâtını düzeltmenin yollarını arıyorlardı.Ya da çağın özelliğinin de etkileri ile olan dağılmayı önlemek istiyorlardı.İktidar merkezîyetçi uygulamalara devam ederken,bazı muhalifler bunu eleştiri-

44- Shaw,Modern Türkiye,s.345; Tekindağ,"Meşrutiyet",ML,s.670.

45- Shaw,Aynı eser,s.346.

46- Lord Kinross,Atatürk-Bir Millet'in Yeniden Doğuşu,Çev.A.Tezel, İstanbul,1972,s.113 v.d..

47- Bayur,Türk İnkılabı,C.2,kıs.4,s.304 v.d.Bu konuda ayrıca bk. Düstur,Tertibi Sâni,C.5,s.186-216.

rerek değişik görüşleri savunuyorlardı. Bunların başında Prens Sebahattin Bey geliyordu. Prens Sebahattin'in öncülüğünü yaptığı grup, ülkeyi büyük bölgelere ayırarak ve her bölgeye belli ölçülerde özerklik vermek suretiyle bir çeşit federasyon istiyorlardı. Devlet içinde pek çok azınlık ve çeşitli etnik topluluklar vardı. Meşrutiyet'in ilânı ile istenen amacına ulaşılamıyacağı kanısındaydı. Sebahattin Bey, inkılâbın daha geniş ve gerçeği olmasını istiyordu. Meşrutiyetle birlikte yönetim şeklininde merkezizetçilikten adem-i merkezizetçiliğe doğru değişmesi gereğini ileri sürüyordu. İmparatorlukta ki ayrı unsurların dağılmasını önlemek için bir milletler camiası şekline getirmeyi teklif ediyordu. Bunun için :

1- Zamanın yeni siyasal durumlarına uyarak İmparatorluğa çağdaş bir şekil vermek ve bu suretle ömrünü uzatmak.

2- İmparatorluğun ana unsuru olan Türk'lerin bünyesinde de bir inkılâp yapmak olarak özetlenebilir⁴⁸.

İmparatorluğun dağılmasını önlemek olayı, üzerinde çok düşünölen 11. Meşrutiyet döneminin önemli sorunlarından biri idi. Milliyetler ilkesi bunu olumsuz yönde zorluyordu. Sebahattin Bey ile grubu, bu konuda İttihatçılarını zorluyorlardı. Türk ve yabancı unsurların kendi bölgelerinde, kendi işlerini kendileri çözümliyebilmeli idiler. Bölgesel olarak işlerine kaynak bulmalı idiler. Ancak bununla yine yine başkente bağlı kalacaklardı. Bununla da devlet bir çok ekonomik, malî v. b. yüklerden kurtulacaktı. Bu yolla, aranmakta olan kalkınma kolaylaşacaktı. Ya da çeşitli eyaletlerin özellikle ekonomik alanda serbestçe hareket edebilmesi, kalkınmayı daha da hızlandıracaktı. Prens Sebahattin, özetlemeye çalıştığımız bu düşöncelerine "Teşebbüs-ü şahsi ve Adem-i Merkezizet" yani, kişisel teşebbüs ve merkeze bağlı olmama ilkesi adını vermiřti⁴⁹. Prens Sebahattin ile Dr. Nihat Reşat, Adem-i Merkezizet'in uygulanması amacı ile bir idarî ıslâhat projesi üzerinde çayışarak bir taslak hazırladılar. Bunda il sınırları, idare usulleri yer alıyordu. İklim şartları ile ekonomik bağlılık da esas alınmıştı. Yine bu gibi şartlar gözönüne alınarak bir kaç ili içine alacak

48- Kuran, İnkılâp Tarihimiz, s.226 v. d. .

49- Mumcu, Türk Devrimi, s.19. Bu konuda ayrıca bk. Nezahat N. Ege, Prens Sebahattin, İstanbul, 1977, s.147 v. d. .

şekilde genel vilayetler oluşturulacaktı. Genel valilik bölgeleri, kalkınma, mahalli çalışma imkanı ile mahalli seçim hürriyeti v.b. görüyordu. Prens Sebahattin bu ve benzeri konuları, İttihatçılarla çok konuştu ve tartıştı ama, uygulanırlığı şansı olmadı⁵⁰.

11. Meşrutiyet döneminin taşra veya vilayetler konusunda uygulaması, savaş v.b. durumlardan ötürü eski, yenilik hareketleri gibi genel haliyle sürdürüldü. Bir çok düzenleme ve uygulamalarla bulunuldu. Yollar ve özellikle demiryollarının artırılması için kanunlar bile çıkarıldı. Çeşitli illerde fenni tarım, orman v.b. konularla ilgilenildi. Yönetimin bölgesel ihtiyaçlara hitap etmesi gereği genelde kabul edilmiştir. Taşrada sosyal olaylarla, aileden eğitime kadar ilgilenilmeli idi. Ancak bu kadar etnik grup karşısında bunun nasıl yapılacağı tartışma konusu idi. Ülke genelinde ilgilenilen ve çeşitli bölgelere götürülmeye çalışılan bir yan da imar işleri idi. Şehirlerin imarına ait projeler görülmektedir. Bunlar arasında Suriye'de yapılacak bayındırlık işleri, projeleri ve teknik eleman sağlanması gösterilebilir. Ancak bütün bunlar sınırlı şartlar altında ve yetersiz kalmıştır⁵¹.

c - Özel İdare :

Vilayetlerle ilgili düzenleme ve uygulamalara paralel olarak il özel idarelerine de eğilindi. Mahalli kaynak bularak hizmet vermek (eğitim-öğretim, imar, tarım v.b.) ve ülkenin kalkınmasını sağlamak düşünceleri il özel idarelerini gündeme getirmişti. Bu konudaki düşünceler önceden de gelmekte idi. 1910 yılında Meclis'e verilip bir türlü çıkarılamamakta olan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun taslağında, iller idaresine yeni şekil verilmek amaçlanıyordu. Bu değişikliklere Türk alimyan milletvekilleri karşı olduklarından sürüncemede kalmıştı. Bu, Meclis'te fırkalar arasında ve basında önemli bir tartışma konusu oluyordu. Tartışma genelde olmakta ve ülke merkeziletle mi, adem-i merkeziletle mi yoksa, tevsi-i nezuniyet (yetki genişliği) ve tefriki vezaifler (ayrı görevler) yönetilmeli idi ?

50-Ahmet B. Kuran, Osmanlı İmparatorluğun'da İnkılâp Hareketleri, Ankara, 1956, s. 484 v.d..

51-Cemal Paşa, Hâtıralar, yay. B. Cemal, İstanbul, 1977, s. 385-403. Bu konularda ayrıca bk. Shaw, Modern Türkiye, s. 346; Ege, Sebahattin, s. 373 v.d.; Kuran, İnkılâp Tarihimiz, s. 226-235.

Aslında adem-i merkeziyet Tanzimat dönemine kadar ülkede uygulanmıştı. Bu uygulama ile de Cezayir, Tunus ve Mısır elden çıkmıştı. Ya da bu bölgelerin elden çıkmasında bunun etkisi çok olmuştu. O nedenle bu uygulamaya Türk unsurlarla hükümet taraftar değillerdi. Bu şekli azınlıklar ve Araplar istiyordu. Merkeziyet şekli de Tanzimat'tan beri uygulanmaktaydı ki, onda da başarılı olunamamıştı. Onun için yeni şekil ve yollar aranıyordu. Bu konudaki tartışmayı Prens Sebahattin güdeme getiriyordu. İttihatçılar her iki şeklin de başarısızlığı karşısında 3. yolu izlemek istiyorlardı. Bu yol tevsi-i mezuniyet olup hükümete yetki alanını da genişletmekte idi. Sadrazam Sait Paşa, 1879'da özel idareye yer veren bir il idaresi nizamnamesi yapılmış olduğundan söz ederek; valilere iktidar yetkilerinin tam olarak verilmesinden yana olduğunu söylüyordu⁵².

Bu derede İttihat ve Terakki tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiif-i benimsemişti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ise adem-i merkeziyetten yana idi. Bir ara Hürriyet ve İtilâf Fırkası hükümeti ele geçirdiğinde, 1912'de geçici bir kanun olarak İttihatçıların uygulamaya koydukları il idaresi kanunu (1913'te) nu uygulamadan kaldırmıştır. Bir fırkanın uyguladığı geçici kanunu ötekini uygulamadan kaldırması, o günlerde önemli ölçüde tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar basına da yansımıştır. İtilâf Fırkasının İçişleri Bakanı Reşit Bey'in, gazetelere yaptığı açıklaması tartışmaları daha da hararetli hale getirmişti. Reşit Bey, bu konularda günün Sabah gazetesine geniş açıklamalar yapmakta ve uygulamalar konusunda kamuoyuna bilgi vermektedir⁵³.

Azınlıklar bu açıklamalardan yararlanarak konuyu istismar etmekte idiler. Gerek azınlık milletvekilleri ve gerekse azınlık gazeteleri, çok ileri giderek daha başka isteklerde bulunacaklardır. Meclislerde tartışmalar yoğunlaşacaktır. Ayrıca Arap kesimlerde de mahalli gazetelerde bu konu etrafında uzun ve hararetli yazılar yazılmaktaydı. 1913'te Suriye'de çıkan bir mahalli gazetede oranın Genel Meclisinin "tâdilen tanzim etmiş olduğu" bir kanun projesini yayınlamıştır. Oradan alıp iktibas olarak veren Sabah gazetesinde yalnızca bir maddeye bakarak bilgi

52- Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C.5, İstanbul, 1942, s.1074.

53- Ergin, Maarif, C.4, s.1075-176.

sahibi olabiliriz⁵⁴.

Madde-14 "Lisan-ı mahalli dahil vilâyetteki muamelâtın tünde resmî lisana itibar edilecektir.Meclis-i Mebusan ve Ayan'-da lisanı Arabi Türkçe gibi lisanı resmî olarak muteber olacaktır".

Bundan da kolaylıkla görülebileceği gibi,Türk'lere din gibi kuvvetli bir bağla bağlı bulunan ve dilleri Türk olan okullarda yüzyıllardan beri okutulan Araplar,Türk'lere karşı bu tavı takınırlarsa,Hıristiyan azınlıkların neler yapmak isteyecekleri kalayca tahmin edilebilir.

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ile Dahiliye Nazırı Adil Bey, 1909'dan beri çıkarılamıyan "İdare-i Umumiye" ve " Hususiye-i Vilâyat" kanunlarını geçici olarak uygulamaya koydular.Böylece il özel idarelerine dönük uygulamalar getirilirken,ayrıca yine illerin eğitim sorunlarına yenilikler getiren"Tedrisat-ı İptidaiye"kanununun birbirini tamamladıkları görülür.Ya da il özel idareleri ile,ilin eğitim ve diğer sorunları birbirleri ile ilişkili olarak çözümlenmeye çalışıldı.Bu İdare-i Umumiye ve Hususiye-i vilâyat kanunları Adil Bey tarafından 23 Şubat 1912'de teklif edilmişti.Mecli-i Vükela kararnameyle 12 Mart 1913'te gerekli irade çıkarıldı⁵⁵.

d - Belediyeler :

Osmanlı İmparatorluğun da Batı tarzında belediye teşkilâtına ilk adım 1854'te atılmıştı.1.Meşrutiyet'te (1876) daha da geliştirilen belediye,Türkiye'de gelişmeler kaydeder ve kanunlaştırılırken Batı'da bazı devletlerde bile böyle bir gelişme yoktu.Böylece başlangıcı Batı geneline oranla pek geç olmamasına rağmen gelişimi ağır olmuştur.Ayrıca biz burada belediye teşkilâtını,derinliğine değil yalnızca mahallî idare olarak ve sosyal hizmetin 1908'de nasıl ele alındığını ortaya koyabilmek için konu ettik.

1908 Meşrutiyetin de Belediye Kanunu daha düzenli bir şekilde uygulanmaya başlandı.İttihatçılar mahallî yönetime önemli ölçüde el attılar.Vilâyet kanunu ile belediyelere de ye-

54- Ergin, Maarif, C.4, s.1077.

55- Ergin, Aynı eser, s.1077-1079.

vilikler getirildi.İstanbul'da örnek bir belediye teşkilâtı kurulmaya çalışıldı.Her dairede 12 üyeden oluşan seçilmiş bir meclis toplandı.Bu meclis üyesinden biri o daireye başkan tayin edildi.Her dairenin başkanı ile üyelerinin Şehremanetin'de toplanması ile,Cemiyet-i Umumiye-i Belediye teşkil olunuyordu.Her daire kendisini sınırı içinde ayrı bir belediye gibi görüyordu. Geliri az olan belediye diğerinden yardım göremiyordu.Hatta bu, bağlı bulunulan Şehremaneti ile bile sorun oluyordu.İşler istenildiği gibi yürümüyordu⁵⁶.

Bütün bunlardan dolayı 1912'de çıkarılan bir yasa ile bu tarz belediye teşkilâtı kaldırıldı.İstanbul Şehremaneti adı altında bir tek belediye dairesi haline getirildi.Taşkilât 9 ayrı şubeye ayrıldı.Her şubeye maaşlı birer müdür atandı.Belediyede hukuk,sağlık,muhasebe ve inzibat gibi daireler kuruldu.Ayrıca 9 şube içinde halk tarafından seçilen 6 şar üyeden toplam 54 kişi Şehremanetinde toplanarak Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'yi teşkil ettiler.Bu şekilde 1876 kanunundaki adem-i merkezîyet yerine,şimdi sıkı bir merkezîyet şekli uygulanmağa başlandı.

İstanbul dışındaki şehirlerde öncelerden gelen biri Batı ve biri de Doğu tarzı olmak üzere 2 tipte belediye teşkilâtı vardı.Bazı şehirlerde şehremini varken,bazılarında şehir nâibi, şehir kâhyası,şeyhülbeled (Mısır) ve kızir(muhtar),çöplük subaşısı (temizlik memuru) v.b. memurlar da vardı.İstanbul Belediye teşkilâtı ile İmparatorluğun diğer şehir ve kasabalarının belediye teşkilâtı arasında farklar,üyelerin seçiminde ve Cemiyet-i Belediyelerin âmirinin il genel meclisi olması idi.1909 yılına kadar İstanbul'da vilâyet ve meclis-i umumi teşkilâtı yapılmış olmadığı için,burada belediye daha bağımsız ve özellikle bütçe düzenlemesinde ve harcamalarında daha serbestti⁵⁷.

Kanun-i Esasi'nin 112.maddesinde belirtildiği gibi belediye işlerinde seçimle oluşacak meclislere,yani halkın temsilcilerine yer veriliyor.Ayrıca bu meclisler icrafî kararlar da alabiliyordu.Böylece iktidarın belediyelere bakış açıları

56-Osman Ergin,Türk İmar Tarihinde Vakıflar,Belediyeler ve Patrikaneler,İstanbul,1944,s.97.

57-Ergin,Aynı eser,s.99.Ayrıca bk.Osman Ergin,Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı,İstanbul,1936,s.130.

biraz daha hoşgörölü oluyordu. Böylece de belediye işlerinin daha bağımsız ve kamuya hizmette de seçilmişler tarafından hale getirilmişti⁵⁸.

Daha sonraları ise Talât Paşa, Sadrazam olarak (1917) mahallî yönetimler üzerine daha çağdaş bir şekilde eğildi. Öncükiler iyi işlemediği için yeni bir vilâyet ve belediye yönetim düzeni hazırlatarak yürürlüğe koydu. İstanbul'da sürekli yapılmakta olan değişikliklere bir yenisini daha ekleyip, önemli değişiklikler yaptı. Yeni belediye düzeni ile İmparatorluğun merkezinde daha etkin bir yönetim sağlanmaya çalışıldı. Sürekli değişikliklerle İstanbul Belediye'si ülke geneli içinde örnek bir şekle getirilmek isteniyordu. Talât Paşa'nın getirdiği değişiklikler son halkayı oluştururken savaş durumu vardı. O nedenle uygulamalarda bir çok zorluklarla karşılaşılıyordu. Özellikle savaş durumunun yarattığı iâşe işleri hem devleti ve hemde belediyeleri çok uğraştırıyordu. Kamu işleri olarak erzak temini ve ya gıda maddelerinin sağlanıp halka dağıtılması büyük sorunlar yaratıyordu. Bu işler zaman zaman belediyelere bırakılmıştır. Ama Devlet'in el koymaları da olmuştur. Bu olayın Enver Paşa ile Talât Bey'i karşı karşıya bile getirdiği olmuştur. Gıda maddeleri, bunların dağıtımı sorun olduğu gibi, Almanlar'da müdahale ediyorlardı. Türkiye üzerinden iâşe temini yoluna gidiyorlar ve kurdukları şirketlerle kontrolü sağlıyorlardı. Bütün bunlar başta İstanbul Belediyesi olmak üzere, belediyeleri zor duruma düşürüyordu. Devlet bu gibi işlere bir tür savaş devletçiliği ile yaklaşıyordu ve zaman zaman belediye yetkilerine el konuyordu. Millî bir ekonomik politika kapsamında olarak, iâşe işlerine de el atılırken, milli şirketler oluşturulmaya çalışılıyordu. Sık sık yeni düzenlemeler getiriliyordu⁵⁹.

58- Yıldızhan Yayla, Anayasalarımız'da Yönetim İlkeleri, İstanbul, 1982, s. 98.

59- Akdes N. Kurat, 1. Dünya Savaşında Alman Gnl. Raporları, Ankara; 1966, s. 43 v. d. Bu konularda geniş bilgi için bk. Tefvik Çavdar, Talât Paşa, Ankara, 1984, s. 407-409; Ziya Ş. Soho, Yakın Tarihin 3 Büyük Adamı Talât-Enver-Cemal, İstanbul, 1944, s. 54 v. d.; Vedat Eldem, 1. Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları; TİTS (1973), s. 374-384.

Çoğu son dönemlerde olmak üzere İstanbul Belediyesi, bir çok kamu hizmetlerini yaptı. Devlet'in ve İstanbul Belediyesi'nin bu dönemde ele aldıklarının başında; kent içi ulaşımı, telefon işleri, tünel, su, havagazı hizmetlerinin modernleştirilmesi ve göçmenlerin yerleştirilmesi geliyordu.

Toplumun bazı ihtiyaçlarını ve şehir hizmetlerini karşılaması gereken belediyelerin, Batı tarzında sürekli geliştirilmesi ile bir çok hizmet getirilmiştir. 1908 Meşrutiyeti'nin getirmeğe çalıştığı yeni düzenlemelerin önemli bir yanını oluşturmakta olan mahallî yönetimlerin başarısı, savaş durumları nedeni ile sınırlı olmuştur. Devletin birçok uygulamalara müdahalesi olmuştur. Bütün bunların teşkilâtın oturmasına olumsuz etkileri olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen yinede bir çok şey yapılmıştır.

Başta İstanbul olmak üzere şehirlerin bayındırlık işleri bir program içinde ele alınmıştır. İstanbul uygulamaları örnek alınarak şehirlerin imarına eğilinmiş ve mahallî belediyeler de bir çok çalışmalar yapmışlardır. Şehirlerin güzelleştirilmesine çalışılmıştır. Sokakların ve kaldırımların taşla döşendiği İstanbul, taşra belediyelerinde de örnek oldu. Ya da yapılan belediye hizmetlerini en çok İstanbul'da izlemek mümkündür. Bu açıdan olmak üzere itfaiye ve ulaştırma teşkilâtları kurulmuştur. Batı tarzında temizlik işleri ve çöpler ele alındı. Lağım kanalları yapıldı. Köpek sürüleri zaman zaman toplanıp susuz bir adaya yok edilmek üzere taşındılar. Şehirlerin su sorunları ile ilgilenildi. Yolların düzenlenmesine çalışıldı. İstanbul tramvayları elektriğe kavuşturularak tramvay işletmesi düzenli bir hale getirildi. Haliç'te düzenli vapur seferleri başlatıldı. Elektrik ve kanalizasyon şebekesinin yapılması hızlandırıldı⁶⁰.

Konumuz gereği ayrıntılarına inmediğimiz ve yalnızca 11. Meşrutiyet'teki sosyal hizmetlerin neler olduğu şeklinde ele aldığımız belediyelerle, bir takım çağdaş uygulamaların getirildiğini görüyoruz. Belediyecilikte, özellikle İstanbul Belediyesi

60-Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğun'da Yenileşme Hareketleri", TKAÉ (1976), s. 1012. Ayrıca bk. Shaw, Modern Türkiye, s. 346; Cemal Paşa, Hatıralar, s. 385-394; Ege, Sebahattin, s. 371-373; Yayla, Yönetim İlkeleri, s. 99; Lewis, Modern Türkiye, s. 226-228; Terkindeğ, "Meşrutiyet", ML, s. 670.

ile iktidar çok ilgilenmiştir. Batı tarzında geliştirilmeye çalışılmıştır. Hükümetlerin durumuna göre sık sık değişikliklerin getirildiği gözlenmektedir.

Özellikle kamu hizmetleri olarak mahallî yönetimler üzerine 1917'de Talât Paşa'nın çok eğildiğini, bu gelişimi hızlandırdığını ve yakından takip ettiğini görmekteyiz. Ancak savaş hali dolayısı ile bazı durumlar bu gelişmeleri ve uygulamaları geniş ölçüde etkilemiştir. Özellikle ihtiyaç maddeleri, fiyatlar v.b. leri belediyenin halledemeyeceği sorunlardı. Onun için sürekli hükümetlerin yeni yeni uygulamalarını ve müdahalelerini getirmiştir⁶¹.

Böylece 1854'te el atılan Belediyecilik 11. Meşrutiyet döneminde hayli geliştirilmiştir. Yapılabilenlerle, yapılamayanların tümü, bu konuyu gündeme getirmiş olmaktadır. Bazıları para v.b. gerektirdiği için savaş sonrasına bırakılma durumunda olmuştur. Ancak savaş yıkımla sonuçlandığı için bu sorunlarda Cumhuriyet dönemine devredilmiştir.

II - Lâiklik Adımları :

11. Meşrutiyet döneminde lâiklik doğrultusunda da tartışmalar açılmıştır. Bu dönemde fazlaca bir şey yapılamamış ama, bir kaç adım atılabilmiştir. Biz de burada lâiklik olayını ayrıntıları ile ele almak değil, çağdaşlaşmaya çalışılan 11. Meşrutiyet'te bu yoldaki bir kaç gelişmeye işaret etmek amacı ile konu yaptık. Zira Devlet modernleştirilirken din ve devlet ilişkileride ister istemez gündeme gelir.

Tanzimat'tan itibaren lâikleşme konusunda bazı gelişmeler vardı. Bunlar medenî kanun teşebbüsü, Kur'an tercümesi v.b. girişimlerdi. 1908 İnkılâbından sonra bu konular tekrar gündeme getirilmiş; Meclis kararı ile bir komisyon kurularak, Mecelle'nin bazı maddelerini değiştirmek ve o zamana kadar Mecelle'ye girmemiş hükümleri yeniden yazmak istenmişti. Yüksek hukukçulardan oluşan bu komisyon uzun süre çalışmış ve bazı maddeleri, Meclis kararı ile yürürlüğe koydurtmuştur. Ancak bu, beklendiği

---

61- Mithat, Hâtıralar, s.313 v.d..

kadar verimli olunamamıştı⁶².Yine 11.Meşrutiyet'ten sonra,Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi,Temyiz Mahkemesi Üyelerinden İsmail Hakkı Bey ve İbrahim Hilmi gibi kişiler de Kur'an tercümesi ve tefsiri çalışmalarını başlattılar.Bunlar,yaptıkları tercümele-
rin birer cildini çıkarttılarsa da çalışmalarını tamamlıyama-
dılar⁶³.

Lâiklik konusundaki bazı gelişmeler 1916 ve 1917 yıllarında olmuştur.İttihat ve Terakki 1916 Kongresinde dinin,sosyal ve ekonomik konulardan uzak tutulması yolunda çabalar görülmektedir.1917'de yeni bir "Aile Hukuku Kararnamesi" kabul edildiğinde bu konularda yeni düzenlemelere raslanır.Bazı durumların dinin dışında Adalet Bakanlığı yetkisine verildiği görülür.Bunlar lâikliğe doğru olan uygulamalardır⁶⁴.

Bu konular tartışılırken İslâmcılar'da,koyu,ılımlı gibi gruplara ayrılıyorlardı.Bunlardan hepsi,İslâmiyetin gelişmeye engel olmadığına birleşiyorlardı.Özellikle içtihat kapısının kapanmaması isteniyordu.Ama bir çok ayrıntıda ise ayrılık ve tartışmalar sürüyordu.Bu ara-da İttihat ve Terakki de bu konularla ilgileniyordu.Kurduğu parti diktatörlüğü kadrosu içinde,Türkçülük akımı millî bir sosyal politika halinde uygulama alanına aktarılmış,Batılılaşmak lâiklik anlamında kabul edilmiştir.Bu bakımlardan 1916 ve 1917 kongrelerinin kararları önemlidir.Yukarıda da belirttiğimiz gibi,"Darülhikmet-i İslâmiye"nin kuruluşu ile mahkemelerin Adliye Bakanlığına bağlanması ile yargı dinîlikten ayrılmış ve yargı birliği (Tevhid-i kaza) kabul edilmiştir.Özellikle 1917 Kongresi kararları uygulamaya konulabilmiş olsa idi,lâiklik ilkesinde hayli gelişmeler görülebilecekti⁶⁵.

Bu konularla Celâl Nuri,Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp gibi devrin önemli şahsiyetleri de ilgilenmiş ve görüşlerini çeşitli yayın organlarında ortaya koymuşlardır. Genel olarak

---

62-Ergin, Maarif, C.5, s.1498 v.d..

63-Ergin, Aynı eser, s.1610.

64-Lewis, Modern Türkiye, s.229; Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Ankara, 1969, s.185.

65-Tunaya, Hürriyetin İlanı, s.51.

2. Sebahattin, dinin dünya işleri ile karıştırıldığından söz etmektedir. A. Cevdet de, din ile devletin ayrılması görüşündedir. Teokratik özellikle bu gün artık ilerlenemeyeceği görüşünü savunarak, köylere de önem verilmesini ister. Özellikle köy imamlarının dilomalı olmasının ve karışıklıkların böylece son bulacağını anlatır⁶⁶.

Haziran 1913'te Muzaheret-ı Millîye adıyla kurulan bir cemiyet vardır. Bu cemiyet, ekonomik, sosyal, eğitim, ahlâk v.b. konularla ilgileneceğini söylemekle beraber, iktidar siyasetle uğraşacağından endişeli olmuştur. Ancak cemiyet dini ağırlıklı olduğu gibi, tüzüğünün son bölümünde, dinin dünya işlerine karıştırılmakta olduğuna da işaret edilmiştir. Bununla gelişmiş medeniyette din, dünya ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması esası üzerine kurulmuş olduğunu gösteriyor. Bu da lâik uygulamaları gündeme getiren gelişmelerden biri olmaktadır⁶⁷.

Türkçü ve milliyetçi prensiplerin lâikleşme anlamında uygulandığı, İttihatçıların uygulamaları ile Arap milliyetçiliğini harekete geçirdiği de görülmüştür. Bundan olarak I. Dünya savaşının da Arapların İngiliz'leri tutarak dağılmayı hızlandırdığı gibi bir gelişmeyi getirmiştir. Başka bir deyişle lâiklik adımları, özellikle Arap dünyasında Devlet'e karşı antipatiyi getirmiştir. İşte bütün bunların tartışıldığı bir ortamda İttihat ve Teakki Partisinde İslâmcılar ve Batıcılar yanında, giderek etkisini artıran Ziya Gökalp, bu sorunlar üzerine bir muhtıra hazırladı. Burada din ve din adamlarından söz ederken "diyanet" terimini kullanmıştır. Gökalp'in öngördüğü değişiklikler arasında; Şeyhülislâmlığı politika dışında tutmak, Şeriat mahkemelerini, Evkâf İdaresini ve kulları Şeyhülislâmlığın otoritesinden ayırmak vardı. Şeyhülislâmlığın en yüksek din otoritesi olarak din işleri ile ilgilenmesi yolunu göstermektedir. İdare, maliye, adliye, eğitim v.b. alanlarla ilgilenmemesi öngörülmekteydi.

Gökalp'in bu muhtirasına uyularak 1916 Kongresinden sonra şu reformlar yapılmıştır⁶⁸:

5-M. Şükrü Hanioğlu, Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981, s. 310. Ayrıca bk. Okandan "1. ve 11. Meşrutiyet", s. 28.

7-Bayur, İnkılâp Tarihi, C. 2, Kıs. 4, s. 444-445 ve 498.

8-Berkes, Çağdaşlaşma, s. 451 v.d. Ayrıca bk. Karpat, Demokrasi Tarihi, s. 27 v.d..

a-Şeyhülislâmlık kabine üyeliği dışına çıkarılmıştır.
b-Şeriat mahkemeleri Şeyhülislâmlıktan alınarak Adliye Bakanlığı'na bağlanmıştır.

c-Evkâf İdaresi din işlerinden uzaklaştırılarak Evkaf Bakanlığı haline getirilmiştir.

d-Bütün medreseler Maarif Bakanlığına bağlanmıştır.

Bütün bunlar din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının, yani lâikliğin o dönemdeki adımlarıdır. Gökalp, diyanet terimi ile din işlerini de bir esasa bağlamayı amaçlıyor. Konumuz olan o dönemde, lâikliğin ve bu gelişmelerin yolunu açmış olmaktadır. Ayrıca İttihat ve Terekki iktidarında da oldukça etkili olmuştur.

III - Kıyafet :

Kıyafet konusu 11. Mahmut döneminden beri ele alınmakta olan bir konu idi. Ancak Tanzimat'tan sonrada herkes istediği gibi giyinip dolaşabiliyordu. Yalnız askerî kıyafet taklit edilemiyordu. İlk devrelerde Türkiye'ye yerleşmiş olan yabancı şirketlere mensup olanlara diğer işlerde çalışanlar gibi fes mecburiyeti (mukaveleye konmadığı için) uygulanmamıştı. O nedenle Anadolu ve Rumeli'deki şimendöferlerde çalışmakta olan yabancı görevliler tümüyle şapka giymekteydiler. Daha sonraları ise Anadolu ve Bağdat Demir Yollarına imtiyaz verildiğinde mukaveleye konulmak suretiyle yabancı görevlilere'de fes mecburiyeti getirilmişti. Fesin bu egemenliği 1908'den sonra ise düşecektir. Osmanlı İmparatorluğun'da kıyafetle ilgili gelişmelerin ilki fesle başlayıp sürmüştür denilebilir.

1908'den itibaren fesin değerini kaybetmesinin nedeni genellikle iki noktada olarak görülür. Birincisi, Asker elbiseleri ile serpuşlarının toprak renginde savaş açısından yararlı görülmüştür. Tüm Devletlerce benimsenen bu şekil 1908'den itibaren Osmanlı Hükümetince de kabul edilip önce elbisede uygulandı. Bu devrede iş başında bulunan askerler, serpuşun da elbise renginde olmasını benimseyip istemişlerdi. Ancak Hükümet bu isteği şapka uygulamasına geçme sayarak kabul etmek istemedi. Ertesi yıl 31 Mart olayında, asker ve inkılâpçılar olarak İttihatçılar bunun üzerine suçlanacaklardır. İkincisi ise Osmanlı İmparatorluğun-

daki fes uygulaması benimsenmiş ve tüm islâm dünyasında kullanılır halde yaygınlaşmıştı. Bunu gören batılılar fabrikalar kurarak Osmanlı ve İslâm dünyasına fes yapıp satıyorlardı. O zamanlar bunu yapanların başında Avusturya geliyordu. Avusturya, 1876'da geçici olarak işgal ettiği Bosna-Hersek'i 1908'den sonra ülkesine katınca, başta Türkiye'deki genç milliyetperverler ve inkılâpçılar ilgili devlete çok kızdılar. İlk etapta Avusturya malı olan fesleri yırtıp attılar. Onun yerine yerli malı keçe külâhlar ve arabiyeler giymeye başladılar. Ancak buda uzun sürmemiştir. Bir arada püskülsüz fes moda olmuştu.⁶⁹

Sonra Çanakkale siper savaşlarında askerlerimizin başındaki kırmızı fesin hemen düşman tarafından görülebilmesinin çok olumsuz etkileri olmuştu. Bunun üzerine Ordu'da serpuşun da elbise renginde olmasına karar verildi. Önce elbise renginde lâz başlıkları yaptırıldı. Sonra askerlerin enselerini soğuktan korumak için başlığın uçları koni şeklinde kesilip serpuş gibi kullanılması için verildi ki, buna kabalak denildi. Bu Enver Paşa'nın emri ile verildiği için "enveriye" adını da alır. Batıcılar bunu şapkanın öncüsü olarak görüyorlardı. Enveriye sıcak yörelerde asker için çok kullanışlı olmuştu⁷⁰. Subaylar ise savaşta kabalak, şehir ve merasimlerde kalpak giydiler. Zamanla da kalpak erkenden değişiklikler geçirerek şapkaya yakın bir şekil aldı. Serpuşların festen şapkaya kadar geçirmiş olduğu bu devre kıyafetlerinin gelişme seyrini Atatürk'ün düzenli olan kıyafetlerinden izlemek mümkündür.

Fesin asıl önemini kaybetmesi ya da terkedilmesi yine Atatürk'ün eliyle olmuştur. Şöyle ki; Atatürk Anadolu'ya geçince rütbe ve üniformalarını çıkararak, düz bir er elbisesi ile sade bir kalpak giymeğe başlamıştı. Arkasından Anadolu'daki arkadaşları da bu şekli benimseyip taklit ve takip etmişlerdir. Böylece bu devrede Millî Mücadele ile birlikte bir de sosyal olay olarak fes-kalpak mücadelesi başlamış oldu. Şapkanın resmen kabul edilmesine kadar bu mücadele sürmüştür. Bu İstanbul-Anadolu ve inkılâpçı-saltanatçı ayırım olarakta kendini gösterir⁷¹.

69-Ergin, Maarif, C.5, s.1550 v.d..

70-Seçil Akgün, "Şapka Kanunu", TAD, sayı:25, s.71.

71-Ergin, A.g.e., s.1551.

1911'de Askeri Tıp Fakülte'sini bitiren hekimlere, birer kat hakî ceket, pantolon, birer kat resmî ünifarma, kayış, püskül v.b. verilmişti. Bu okulun gelişmesine Harbiye Nazırı M.Şevket Paşa çok çaba göstermişti. Verilen bu giyeceklerde oldukça güzeldi⁷².

Kıyafet konusunda asıl konu kadınların durumu idi. Batı'dan moda ülkeyi etkilemekte idi. Meşrutiyet yıllarında bu konuda da bazı tartışmalar olmuştu. Bu konuda yazanlardan biri A.Cevdet olmuştur. 1913'te İçtihat'ta çıkan bir yazısının da, kızların evleninceye kadar çarşaf giymemelerini, kadınların da istedikleri gibi giyinebileceklerini ancak, israftan kaçınmalarını istemektedir⁷³.

Bu dönemde Batılılaşmaya paralel olarak giyim işlerinde de ileri gidildi. Batı'da kalanlar başta olmak üzere kıyafette de etkilenmiş olarak dönüyorlardı. Moda olayına ülkede öncülük ediyorlardı. Kadınların, Avrupa kadın kıyafetlerinde görülenleri (çorap, bot, eldiven v.b. leri) giderek aldıklarını görüyoruz. Öyle ki bunlar üzerine, Şeyhülislâm'lık Nisan 1911'de Müslüman kadınların Avrupa'lı gibi giyinmelerine bir ihtar bile yayınlamıştı⁷⁴.

1914'ten itibaren kadın kıyafetlerinde bir takım değişimler görülür. Devlet dairelerine giren kadınların giydiği önlük tipi elbiselerin, olumsuz etkileri ile uygulamadan kaldırılması ile kadın kıyafetlerinde bir serbestlik ve gelişme görülmüştür. Buna gelen tepkilerle kadınların karakollarda ikaz edildiği olmuştur. Buna da Batıcıların "kadınlar vatanın veli-nimetidir" le karşı çıktıkları ve kadınların giyimine zabıta dahil kimsenin karışmaması ile saygı gösterilmesini istedikleri görülür. Ayrıca kadınlarında bundan şımarmaları ve aşırı davranmamaları da hatırlatılmaktadır⁷⁵.

72-A. Suheyl Ünver, "Tıp Fakülteleri'nin Meşrutiyet Yıllarına Dair", Bell. XXIII, s. 306.

73-Bayur, İnkılâp Tarihi, C.2, kıs.4, s.441-443; Toprak, İktisat, s.54.

74-Halide E. Adıvar, Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri, İstanbul, 1956, s.84 v.d.; Lewis, Modern Türkiye, s.228.

75-Mümtaz Turhan, Kültür Değişimleri, İstanbul, 1972, s.286 v.d.

IV - Yerli Malı :

11. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen konulardan biri de, zaman zaman kendini göstermiş olan yerli malı kullanımını istekleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yerli sanayii gelişmiş olmadığından pek çok eşya dışarıdan gelmekte idi. Kapitülasyonlar gibi konular da bunu hızlandırmaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı sanayii ülkede yeterince fes bile yapamamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel sanayii kurulamamıştır. Yalnızca yakın pazarlar için tüketim malları üretebilmektedir. Ürünler ham olarak ihraç edilmektedir.

11. Meşrutiyet döneminde işbaşına gelen hükümetler her fırsatta kapitülasyonları gündeme getirmişlerdir. Ülkeyi bir açık pazar durumuna getiren kapitülasyonlardan kurtuluş yolları aranmıştır. Giderek ağırlığını gösteren yabancı şirketlerin ülkeye pek çok sorunu getirdiği de görülür oldu. 11. Meşrutiyet rejiminin çerçevesi içinde ekonomik ve teknolojik kalkınma desteğini bulamayıp, Batıcıların yazılarında açık olarak görülür. Prens Sebahattin gibi kişiler olmak üzere yollar göstermeye çalışmaktadırlar. İttihatçı'ların ekonomi uzmanı ve Maliye Nazırı Cavit Bey de, ağır ekonomik bunalımlara önemli bir şey getiremez. Bütün bunlar millî ekonomi anlayışının güçlenmesini zorlar. Millî sanayi, kooperatifçilik, millî bankacılık gündeme gelir⁷⁶.

Böylece ayrıntıları konumuz olmıyan ekonomi daki olumsuz gelişmelerin çoğunun dış kaynaklı sınırlamalara bağlı olduğu ülke aydınlarınınca iyice anlaşılmıştı. Aslında anlama öncedir, çözüm yolları arama ise 1908 sonrasıdır da denebilir. İşte bütün bunlar, ülke aydınları arasında yerli malı kullanma sevgisini yarattı. Türk'lerden alı-veriş etmek akımı başlatıldı. Serbest ticarî işlere yönelmeyi teşvik etmeler olmuştur, yine bu anlayışlarla esnaf ve meslek teşekkülleri kurulmuştur. Millî sermayeli özel teşebbüsler, şirketler, küçük fabrikalar kurulması yine bu dönemin gelişmeleri arasında

76-Ökçün, Osmanlı Sanayii, s.82-201. Ayrıca bk. Toprak, Millî İktisat, s.129-232; Berkes, Çağdaşlaşma, s.454-462.

olarak görülür. Ancak öte yandan da sürekli savaş hâli bu gelişmelere fırsat vermiyordu⁷⁷.

1. Dünya Savaşının öncesinde herkes ekonomik kalkınmanın konusu ile meşgul idiler. Hükümet de ekonomik kapitülasyonların kaldırılmasına bu amaçla baş vurmuştur. Bu devrede Rum dükkânlarına boykot uygulanmaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Avusturya'ya karşı fes konusunda da boykot edilmiştir. 1913-1914 yıllarında, devrin basınında da büyük etkilerle boykot ve yerli malı olayı güncelliğini korumuştur. 1913 yılında millî dayanışmayı ve biraz da İslâm dünyasının sevgisi ile sanayimizi geliştirmek, ekonomik kalkınmayı sağlamak amacı ile bir İstihlâk-ı Millî Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyeti doğuran cereyan çok doğru bazı düşüncelere sahip olmak ve çalışma yollarını millî ve dinî dayanışmalar sayesinde mallarda ucuzluk, kalite üstünlüğü gibi yönlerle rağmen uzun süre satışların aynı ölçüde sağlanabileceğini sanmış görünmektedir. Çeşitli düşünce ve cereyanların ekonomik bir toplamı olan bu cemiyet hükümetçe de desteklenmiştir⁷⁸.

Bu cemiyetin 3 Temmuz 1913 tarihli beyannamesinde, cemiyet için, " Amaç ekonomik ve sosyaldır "denmektedir. Üretilen yerli malların satışını, sürümünü temin etmek yolları anlatılmaktadır. Tüketme olmazsa üretim olamaz görüşündedir. Bu sağlanınca yerli sanayiinin de gelişeceği gösterilmektedir. Cemiyetin beyannamesinde, "Beş on yıl sonra bakarsınız, köşede bucakta kalmış sanatlar hayat bulur, imalathaneler çoğalır ve güzel mallar üretilir. Ticarethanelerimiz malları çeşitli yerlere sevk ve ihraç eder" denmektedir. Cemiyetin çalışmalarını yalnızca halkı yerli malı kullanmaya teşvik ve alıştırmak değildir. Ayrıca yerli üretimlerini teşvik, hükümet desteği v.b. olmak üzere olaya çok yönlü bakmaktadır⁷⁹.

Yine 1913'te sözünü ettiğimiz cemiyetin çalışmalarının yanısıra kadınlar da aynı yolda çalışmalara başladılar. Kuru-

77- Tunaya, Hürriyetin ilânı, s. 51.

78- Bayur, İnkılâp Tarihi, C. 2, kıs. 4, s. 493-494.

79- Bayur, Aynı eser, s. 95-96.

lan cemiyet," Yerli Malı İstihlâkı Kadınlar Cemiyeti " olarak olaylara sosyal yanıyla da bakan kuruluş olarak önemli ve o günlerde ilgi gören çalışmalar yapmıştır⁸⁰.

İçtihat dergisi etrafında olanlar da özetle; kumaş fabrikalarının artırılmasını, Padişah'tan her mumur ve ere kadar yerli malı kumaş giyilmesini istemektedir. Halkın da bu yolda hareket etmesi için çağrıda bulunmaktadır. Batı tarzında giyimin, Batı malını alma anlamına gelmeyeceği de anlatılmak istenmektedir⁸¹. Özellikle kadın giyimine yenilikler getirilirken Batı ve İslâm karışımı bir kıyafet geliyordu. Bunlarda mümkün olduğunca yerli kumaş kullanılmaya özen gösterildi. Bunu o günlerin kadın dergileri de destekliyordu. Ancak dokuma ve kumaş sanayii için, geliştirilme yolları da aranmaktaydı. Bu istenirken, gelişmelerin belli bölgelerde ve belli gruplarda uygulanabileceğini de belirtmek gerekir.

Bütün bunlarla büyük ve etkili şeyler yapılamamıştır ama, bir takım yeni olgular getirilmiştir. Yeni ve millî anlayışlar oluşturulmuştur. Gelişmeler günlük yerli malı kullanımından kapsamlı, millî ve uzun vadeli hale götürülmeye çalışılmıştır.

V - Kadın ve Kadın Hakları :

11. Meşrutiyet döneminin getirdiği hürriyet ortamında açılan tartışmalarda en çok konu olanlardan biri de kadın ve hakları olmuştur. Bu dönemin açtığı tartışma ortamında, inkılâbın getirdiği yazma özgürlüğü ile özellikle Batıcılar olmak üzere kadın ve sorunlarını gündeme getirdiler. Kadınların toplumdaki durumu, peçe ve çarşaf gibi giyinme sorunları, kadınların eğitimi ve iş hayatında rol almaları olabildiğine tartışma konusu yapılmıştır. Bu konuda tartışmalı olarak pek çok yazı yayınlanmıştır.

Aslında eski Türk devletlerinde kadınlar daha çok

80-Bayur, İnkılâp Tarihi, C.2, s.96.

81-Bayur, Aynı eser, s.441-443.

haklara sahiptiler. Bunu giyinmeden, sosyal hayataki rollerine ve disipline kadar görmek mümkündür. Ancak Türkler, İslâmlığı kabul ettikten sonra kadınlar da, İslâm dünyası içinde giderek eve kapanır ve hakları kısıtlanır bir hale gelmişlerdi⁸².

Bizde kadın ve evlenme sorunlarının 11. Abdülhamid döneminde de ele alındığını görmekteyiz. Bu gibi konular o devrede de tartışılmıştı. 1908'ler geldiğinde, bu konudaki değişme nedenleri ile tartışmaların açılması için gerekli ortam hazırды. Gelişmeler artık aile müessesesinin kapısına kadar gelmişti. Ancak düşünce alanında, aile ve kadınlık üzerine yeni görüşlerin doğuşu, geleneklere karşı eleştirileri karşılıklı olarak başlatmıştı. Müslüman toplum hayatının kutsal yavasısı olan aile ele alınırken zedelenmemesi de gerekliydi. Toplumda reformlara gidebilmek için, aile hayatını yeni bir eksen etrafında düzenlemek, kadın-erkek eşitliğini sağlamak zorunluydu.

1908 sonrasında kadınların sorunları konusun da yazarlardan biri A. Cevdet olmuştur. İçtihat dergisi etrafında toplananlar, Ülkenin geri kalmasının bir etkeninin de kadınların durumundan geldiğine inanmaktadırlar. Kadınlara çeşitli hakların verilmesini hayati bir konu olarak görüyorlardı. Öncelikle çarşaf, peçe v.b. uygulamalarda değişiklik gerektiğini söylüyorlardı.

A. Cevdet'in 1918 tarihli bir anketinde bu konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Kadınlarımızın en büyük görevi ana olmaktır. Bunu ihmal ettirecek her hareket ve gelişme hem kadın ve hemde toplum için zarardır. Ama kadın erkek kadar hür ve muhtar olmalıdır. Kadınıımız ailevi haklarda, mirasta erkeklerle tamamen eşitlik ister" diyor. Bu ankette yer alan diğer özelliklerde, örtünme ile ilgili açıklamalar yer alır. Tesettürün (örtünmenin) islâmiyetle ilgisinin olmadığı yada açılmamın islamiyeti zedelemeyeceğini savunmaktadır. Ayrıca birden çok kadınla evlenmeye karşı çıkılır. Bir evde ayrı analardan doğma çocukların iyi anlaşamayacaklarını, çeşitli sorunları olacağını ve aileyi olumsuz yönde etkileyeceğini v.b. işaret edilir. Kadınların cariye-liklerine de karşı çıkılmıştır. Bu konuda Padişahların Müslüman

82- Bahaeddin Ügel, Türkler'de Devlet Anlayışı, Ankara, 1982, s.311 v.d..

kızlarla evlenmeleri, tek meşru karıları olması ve resmen cariyelikten vazgeçilmesi 1913'ten beri ısrarla yazılanlar arasında yer alır⁸³.

Kadın ve aile konularının 1908 inkılâbından sonra geniş olarak ele alınışı, İslâmcı çevrelerle tartışmaları da getirmiştir. Kadınların sokaklarda peçelerini açarak erkeklerle beraber görünmelerinin şeriat kurallarına uymadığı söylenmekte ve ahlâkın yıkılma haline geldiği korkusunu yayma hareketleri görülür. Bu konuda Sebilü'r Reşad'da ağır yazılar çıkar. Tartışmalar 1913 ve 1914 yıllarında çok yoğunudur. İstanbul ve çevresindeki bu gelişmelere, tüm Arap dünyasından yoğun tepkiler gelir. Şeriatın emrettiği şeylerin hepsinin yararlı, yasak ettikleri ise zararlıdır. Şeriat, kadınların kendilerine mahrem olan erkeklerden kaçmalarını emrediyor. Örtünmenin kadına hiçbir meşru hakkını kaybettirmeyeceğini de söylüyorlardı. Bu devrenin önemli Şeyhülislâmlarından olan Musa Kâzım Efendi, tartışmalara uzlaştırmacı bir açıdan yaklaşmaktadır. Kadınların okumalarına karşı çıkılmadığını (ilk, orta, lise), ancak fazlasının analık görevlerini aksatacağını söylemektedir. Örtünmeye uyum şartı ile, gezebilecekleri, kendi derneklerine gidebilecekleri, ticaret yapabilecekleri, mal edinebilecekleri v.b. çalışmalara izin vermek suretiyle bir orta yol bulma çabasında olmuştur⁸⁴. M. Kâzım Efendi, 1917'de Türkiye'yi resmen ziyaret eden Alman İmparator'u Kayser'le de oldukça olumlu konuşmalar yapmıştır. O, konuyu taassubu olmoyan, aydın bir kişi idi. Mantıklı olarak akla uygun biçimde yorum yapmakla ünlüydü. Hatta Batı'da bilgisiyle ismi edilirdi. İttihatçılara da bu yoğun tartışma ortamında en büyük yardımı Musa Kâzım Efendi yapmıştır. O'na göre demokrasinin bütün kuralları, hürriyet, eşitlik, kardeşlik v.b. İslâmın esaslarında vardır⁸⁵.

Meşrutiyet döneminde Batı'cı fikir adamlarımızdan bi-

33- Hanioglu, A. Cevdet, s. 308 v.d. Ayrıca bk. Bayur, İnkılâp Tarihi, C. 2, kıs. 4, s. 441 v.d.

34- Peyami Safa, Türk İnkılâbına Bakışlar, Ankara, 1938, s. 60 ; Bayur, A.g.e., s. 448.

35- Bayur, Aynı eser, C. 3, s. 379-380.

ri olan Celâl Nuri'de sosyal konularda incelemeler yapmıştır. Kadın,kadın hakları ve aile sorunları ile de ilgilenmiştir.Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniyye adlı eserinde,bazı bölümlerde kadın-erkek ayrılığı,kadınların eş hak alması v.b.sözleri üzerine kitabı,devrin hükümetince toplatılmıştı.Kitabında bir çok açıklamalar yapmakta ve "Kadının durumu eşit ve makul bir hal alırsa,dünya büyük bir gelişme yapmış olur"diyor.Batı'nın yüzyıllardan beri bunu gerçekleştirmeye gittiğini:bizde ise erkekler ve kadınların başka bir dünya teşkil ettiklerini yansıtmaktadır.Birinin diğerinden çok farklı olduğunu ifade ile,"Bu ayrılık ve hak Osmanlı'ların önemli sorunudur"diyor.Celâl Nuri,vicdani tatmin ihtiyacının ve nefislere az itimadın bunda rol oynadığını da belirtmektedir.Dinin her şeye uygulanmak istendiğini,bu etki ile de düşünmenin unutulduğunu da oraya koymaktadır.1913 tarihli bir yazısında da dinin ve fıkıhın yanlış uygulandığını eleştiri konusu yapmaktadır.Bu konularda pek çok yazısı bulunan Celâl Nuri,"eğer bunda inat edecek olursak,açık söyleyeyim cemiyetimiz adeta kangren olur"diye ekliyor.Kadının şimdiki içinde bulunduğu durumu ile annelik,eğitcilik v.b. görevleri yerine getiremeyeceğini ortaya koymaya çalışmaktadır⁸⁶.Celâl Nuri,ayrıca çok evliliğe karşı çıkıyor.Çok evliliği zorlayan etmenlerle,bu konunun yanlış tefsir edildiğini açıklamaya çalışıyor.İslâmiyetin aslında tek evlilik öngördüğünü söylüyor.Yine tek kadın evliliğinin amme yararına olduğunu,1300 yıl sonra şartların değişmiş olduğunu,malî şartların başka bir şekil alma durumunda olduğunu belirterek,Hâlife'nin bunları yasaklamasını istiyor⁸⁷.

Görüldüğü gibi kadın konusu bu devrede çok tartışmalıdır.Kadının tartışıldığı yönler,eğitilmesi,örtünmesi,iş ve toplum hayatında açıkça yer alması v.b.olmaktadır.Batı'cılar kadın olayına ayrıca,ekonomi ve insan hakları açısından da bakmakta idiler.Tartışmalar basın yolu ile yoğunlaşp kamuoyu oluşturulmakta idi.Konunun geniş ölçüde tartışma alanına girdiği bir anda;kadınlığın özgürlüğü konusunda,kadın yazarların

86- Safa,İnkılâba Bakışlar,s.51 v.d.Bayur,Türk İnkılâbı,C.2, s.444-448.

87-Hilmi Z.Ülken,Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,İstanbul, 1966,s.663-664;Ergin,Maarif,C.5,s.1575 v.d.

da daha ileri giden görüşlerle tartışmalara katılması olayı daha ileri bir noktaya götürmüştür. Toplum hayatında kadın la erkek eşitliğinin sağlanması gerekir; bunun için en önemli araç ikisine eşitliğin verilmesi olacaktır gibi yargılara o dönemde sık sık raslanmaktadır.

1876'dan beri kadınların kurduğu dernekler de bu devrede çalışmaya başlamıştır. Önceleri savaş yaralılarına yardım (Cemiyet-i İmdadiye) grupları ise de; 1912'de kurulan Teâlî-i Nisvan Cemiyeti Türk-Müslüman kadınlığını dernek hayatına alıştıran ve kadın sorunları ile ilgili fikirlerini yayma imkânlarını bulduğu ilk resmî kuruluşlardandır. Bu arada Hilâl-i Ahmer'e (Kızılay) bağlı Kadınları Çalıştırma Derneği'de şehirli Türk kadınlarını, iş hayatında çalıştırmaya yöneltmiştir. Yine bunu izliyen devrelerdeki kadın dergi ve gazetelerine baktığımızda hayli çok olduğunu görürüz. 1908'de Kadın, 1912'de Kadın Bahçesi, Kadın Dünyası ve Kadın Hayatı; 1913'te Kadın Duygusu, Kadın Alemi ve Kadınlık; 1918'de Kadın Kalbi önemli kadın yayınları idi. Bunlarda resimli moda ilânları, edebî konular vardı. Ayrıca kadın yazarlar görünür olmuştur. Bu devrede kadın dergilerinin başında yer alan "Bir milletin kadınlığı ilerleme derecesinin ölçüsüdür" sözü çok anlam taşıyordu⁸⁸.

Kadınlarla ilgili olarak çıkan bu yayınlarda henüz siyasi haklar üzerinde herhangi bir tartışmaya yer verilmemiştir. Oysa 19. yüzyılın Avrupa ve Amerikan kadın dünyasında bazı kuruluşlar siyasi hakların alınması için mücadele etmekte idiler. Bu dönemde Türk kadını ise, ilkönce kapalı hayattan çıkabilmek, sonra ise eğitim-öğretim alanında ilerlemek ve kız okullarına sahip olmak istemekteydi.

Bizde kadınlarla ilgili yayınlar, Balkan Savaşından sonra çok hızlanmıştır. Oldukça çok ve etkili makaleler yayınlanmıştır. Daha öncelerin N. Kemal, Şinasi, A. Simavi v. b. aydınlarımızın attıkları adımları bu devrede, A. Cevdet, Celâl Nuri, T. Fikret, Tunalı Hilmi ve Ziya Gökalp gibi fikir adamlarımız sürdürmüşlerdir. Tefvik Fikret bu devrede "Elbet sefil olmuşsa kadın,

88- Afet İnan, Tarih Boyunca Türk Kadınıın Hak ve Görevleri, İstanbul, 1975, s. 92 v. d.; Celâl Nuri İleri, Kadınlarımız, İstanbul, 1331, s. 80-110.

alçalır beşer"diyerek konuya veditği önemi anlatıyordu.Celâl Nu-ri'de Kur'an ayetlerinden tefsirler yaparak kadına hürriyet istemektedir⁸⁹.

Bu konu ile Türkçüler önceleri pek ilgilenmemişlerdi. Ziya Gökalp,1917'lerde kadın dünyası ile ilgilenmeye başlamıştır.Bu konuda en ciddi ve yapıcı analizin ve olumlu çözümün Gökalp tarafından ortaya konduğunu görmekteyiz.Gökalp konuya üç yönlü olarak bakmaktadır :

1- Kadınların sosyal hayata ve özellikle ekonomik hayata ve iş hayatına katılması,

2- Erkek ve kadına sağlanmakta olan eğitim fırsatlarının eşitliği,

3- Evlenme,boşanma ve miras hukukunda kadınlara eşitlik sağlayacak adalet reformları yapmak gibi üç yönlü reform öngörmektedir.Gökalp'ın Türkçülük açısından konuyu bu şekilde ele alması İslâmcıların çok sert tepkilerine yol açtı⁹⁰.

1 Mart 1916'da kadınları koruyan bir Halife iradesi çıkarılmıştı.Bu,kadın hakları konusunda bu devrede atılmış bir adım olmuştu.Ayrıca Aile Hukuku Kararnamesi de 7 Kasım 1917'de Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştı.Bu kararnamedeki amaç,evlenme,birlikte yaşama ve boşanma şartlarının bütün Osmanlı uyruk-luları için belirli kurallara bağlamak ve işi yargıçların yetkisine vermektir.Bununla imamlardaki yetki doğrudan yargıç eli-ne geçmişti.Bir çeşit tevhid-i içtihadı gidilmiştir.Hükümler çağın ihtiyaçlarına göre seçilerek,kadınlar korunmaya çalışılmıştı.Aile Hukuku Kararnamesi,yine 4 kadınla evlenmeye izin vermekle birlikte kadınları koruyan yanları da çoktu.Bunların önemlileri :

1-Bir kız evlenmeden önce,kocası başka bir kadınla evli ise boşanma hakkı olacağı şartını ileri sürebilir(Md.38.).

2- Geçici evlenme yasaktır(Md.55).

3- Zorla evlendirilme gerçek sayılmaz(Md57).

4- Karı ve koca,eşinin rızası olmadan evine küçük çocuktan başka kimseyi alamaz(Md.72)

5- Bir kaç karısı olan koca,onlara karşı eşit ve adalet-

89- İnan,Türk Kadını,s.93 v.d.

90- Berkes,Batılılaşma,s.440-442.

le davranmaya mecburdur(Md.74)

6- Boşanma hakkı erkekte olmakla birlikte,ağır geçimsizlik veya kusur kocada ise yargıç kadını ayırabilir(Md.130-131). 31 Aralık 1917'de bu kararnamenin uygulanması ile ilgili bir yönetmelik de çıkarılır⁹¹.

Kadınlarla ilgili tartışmalar sürerken bazı şehirlerde kadırlar,İslâm ve Batı kadın kıyafetlerinin karışımı sokak kıyafeti geliştiriliyordu.Peçe hâla yerinde yerinde durmakla birlikte,yüzü saklamaktan çok bir süs olarak kullanılıyordu.Ayrıca Avrupa kadın kıyafetlerinde görülen yandan düğmeli botlar,çoraplar,eldivenler ortaya çıkmıştı.

Kadınlarla ilgili bir gelişmede,I.Dünya Savaşı sırasında gençlerin savaşa gitmesi ile devlet dairelerinde boşanan yerlere kadınların alınması ile olmuştur.Maliye ve Ulaştırma Bakanlıklarına alınan ilk memur kadınlara,önce aynı tip önlük mecburiyeti konuldu.Ancak bunun olumsuz etkileri olduğu için,az sonra bu mecburiyet kaldırıldı.Bir yandan kadınların işe alınması sürdürülürken,diğer yandanda onlara iyi davranılınması sağlanmaya çalışılıyordu.⁹²Ancak bu konuya Arap dünyasından tepkiler olmuştur.Mekke'de toplanan 37 kadar şeyh,müftü v.b.bir beyanname ile kadının çalışmasını protesto etmişlerdi.İleride de Arapların,Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasına gerekçe gösterilenlerden biri bu olarak gösterilecektir⁹³.

Köylerde yaşayan kadınların,şehir ve kasabalarda yaşayanlara göre daha farklı olduklarını görüyoruz.İş ve çeşitli tarım alanlarında çalışmak dolayısı ile kapalı giymezlerdi.Daha bir serbeslik içinde idiler.Yine iş gereği çevre ile ilişkileri de şehir kadınlarına göre daha farklı idi.Köyde kadın kocası ile birlikte,işe gidebildiği halde,şehirde kadınlar kocaları ile lokanta,gazino v.b.yerlere gidemezlerdi.Vapur ve tramvaylarda kadınlara ayrılan bölümlerde otururlardı.Kadınlar için henüz bir plâj yoktu.Şehirlerde kadınlara ait bahçenin yapılması hü-

91-Bayur,İnkılâp Tarihi,C.3,s.374-376.Ayrıca bk.Tunaya,Siyasi Partiler,s.392 ; Avcioğlu,Türkiye,s.185.

92- Kuran,"Yenileşme Hareketleri",s.1012.İlk kadının işe alınması ile ilgili bk.Ergin,Maarif,C.4,s.1067-1068 ; İnan, Türk Kadını,s.98; Hanioğlu,Cevdet,s.377 v.d.

93- Ergin,A.g.e.,s.1068.

kümetten istenir.İlk Gülhane Parkı açıldığında kadın-erkek birlikte bulunmuştu.Günün Harbiye Nazırı bunu hoş karşılamadığı için kadınlara parka gitmek sert bir şekilde yasaklanıyor.Ancak direnildiği için ayrı bir gün tahsis ediliyor.Ancak bu emir de geçici olacaktır.Çünkü arkasından I.Dünya Savaşına alınan erkeklerin yerine alınan kadınlar artık iş hayatına girmişti⁹⁴.

Meşrutiyet döneminde diğer yandan kadınlar için okullar giderek artmaya başladı.1911'de ilk kız lisesi açılmıştı. Bazı genç bayanlar kız sanat okullarında sekreterlik eğitimine girmeye başladılar.Yine çok sayıda işçi kadın I.Dünya Savaşı sırasında dikiş,dokuma ve tütün yapım evlerinde işçi olarak çalıştılar.Kadın öğretmen yetiştirme konusunda da ilerlemeler oluyordu.Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi kadınların okumasına izin veriyordu.Ama şimdilik yüksek öğretime gerek görmüyordu. Ayrıca kadınların,ayrı olmak kaydı ile konser ve konferanslara da katılmalarında sakınca görülüyordu.

Kadın konuları Mısır'da da hararetli tartışmalara yol açmıştı.Türkiye'deki tartışmalara yazıları ile katılan Mehmet Akif,kadın sorununun Avrupa'lıları taklit etmek isteğiyle Müslümanlar arasında yayıldığı görülmüştür.Sait Halim Paşa'da Avrupa'yı taklitçilikten söz eder ve son devre devlet adamlarının sorumluluğunu ortaya koyar⁹⁵.

Bütün bu tartışmalar sürerken gelişmeler de kaydediliyordu.25 Eylül 1913'te İlköğretim kararnamesi ile kız rüştiyeleri 6 yıllık kız okulları haline gelmişti.Kızlara okuma hakkı verilip geliştirilirken,ayrı ve karma oturma şekilleri sorunlar yaratır olmuştur.Bunlar giderek aşılırken 1917 yılı,kadın hakları konusundaki gelişmeler için ileri adımların atıldığı bir yıl olacaktır.Kadınlara doktor olabilecekleri hakkı bu yolda verilmiştir⁹⁶.Kıyafetler konusu halledilememişti ama;1917'de Alman İmparatoru İstanbul'dan uğurlanırken kız okulları öğrencileri de, hepsi aynı olan elbiseleri ile çağdaş bir şekilde dizilmişlerdi.

94- İnan,Türk kadını,s.98 ; Tunaya,Siyasi Partiler,s.392.

95- Berkes,Çağdaşlaşma,s.437-439.

96- Turhan,Kültür,s.276;İnan,A.g.e.,s.95;Tekindağ,"Meşrutiyet", ML,s.670.

Sosyal yaşantı da 1917'lerde kadınlar açısından hayli farklılaşmıştı⁹⁷.

Kadınlar konusunda bir yandan ilerlemeler oluyordu ama, öte yandan da tepkiler görülmüyordu. Bunların en ilginçlerinden biri; Mekke Emir'i Şerif Hüseyin Paşa, ayaklandıktan sonra (1916) İstanbul'a çektiği telgrafta, isyanının nedenini kadınların şeriata aykırı giyindiklerini gösterir. Ahlâk zabıtası konu ile ilgilenir. Zabıtaya zaman zaman kadınlara dokunulmayacağı ve saygılı olunacağı emri vermiş olduğu halde, saçları görünen kadınlar karakola alınmıştır⁹⁸.

Bu dönemde bir Kadın Cemiyeti de, işe giren kadınların karşılaşacakları zorluklarla, işe girmelere yardımcı olmak üzere çalışmaktadır. Cemiyetin devlet daireleri ile ilişkili olarak yardımcılık yaptığı anlaşılmaktadır. 1908'deki belgelere göre, işe girme şartları bile tesbit edilmiş olmaktadır. Buna göre bir kadının işe girebilmesinde; 18-30 yaşları ile kucakta taşınır çocuğu olmaması şartı aranmaktaydı⁹⁹.

Konumuz olan bu dönemde sözü edilmesi gereken bir durumda, kadın işçi taburlarının kurulmasıdır. Osmanlı 1. Kadın İşçi Taburu; çeşitli mağaza ve dükkânlarla, hükûmet dairelerinde, kalem işlerinde çalışanlardan oluşturulmuştu. Askerî bir özellik taşıyan bu deneme 1. Ordu tarafından kurulmuştur. Bu tabur geri hizmetlerde görev yapacaktı. Amacın kadınları temin-i maişete (geçim temini) alıştırmak olarak gösterildiği ve bunlar için kadın giysisi imal edildiği anlaşılmaktadır. Buda kadın için bir gelişmedir. İşte çalışmayı ve çeşitli işler yapmayı başarabileceğini kanıtlar olmaktadır¹⁰⁰.

Böylece kadın ve kadın hakları, Türk fikir hayatında 1908-1918 yılları arasında gelişmiştir. Çıkışlı ve inişli gelişmelerle bu dönemde tartışmalara ve çalkantılara neden olmuştur. Savaş yıllarında daha çok gelişme kaydedilmiştir. Basının çok ilgilendiği bu doğrultuda henüz siyasal hak söz konusu olmamakta-

97-Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1951, s. 131 ; E.

Ziya Karal, "Mehmed Reşad", İA, s. 562 v. d.

98-Bayur, İnkılâp Tarihi, C. 3, kıs. 4, s. 327.

99-Toprak, Millî İktisat, s. 412.

100-Toprak, Aynı eser, s. 413

dır. Ancak okuyan kadınlarımızın çoğalması, aydın bir kadın topluluğunun belirmesine neden olmuştur. Aynı zamanda kız okullarının gittikçe artan gelişimi ve kadın öğretmenlerin iş hayatına atılması olumlu bir yolun açılmasını sağlamıştır. Türk kadını-şığı fikirleri ile eski zihniyeti ve kapalılığı bırakmaya uğraşırken, okumaya ve kültüre önem vermiştir. Bu arada erkeklerden de kadının yetişmesi ve hürriyetine kavuşması konusunda pek çok destek almıştır. 1908-18 devresinde belki istenen yol katedilememiştir ama, önemli adımlar atılmıştır. Daha önemli olarak da Cumhuriyet dönemi için ortam hazırlanmıştır. Öyleki bu dönem kadını, bilinçli olarak Kurtuluş Savaşımızda da önemli görevler yapmayı başarabilmiştir. Asıl kadın haklarının kazanılması ise, her şeyde olduğu gibi Atatürk dönemiyle olacaktır.

VI - Sağlık İşleri :

Osmanlı döneminde tıpta önemli gelişmeler 11. Mahmud'un ıslâhat hareketleriyle başlatılmıştı. 1827'de ilk tıp okulunun açılışına bizzat Padişah 11. Mahmud'da katılmış ve bir konuşma yapmıştı. Okul önce Fransızca olarak derslere başlamış ve ileride 1886'da öğretim Türkçe'ye çevrilecektir. Ancak bu ve onu izleyen devrelerde tıpa Türk'lerden pek ilgi olmamıştı. Türkiye'deki doktorların büyük bir kısmı azınlıklardan olduğu gibi, bunların bir kısmıda Batı'da öğrenim yaparak dönüyorlardı. Fakat azda olsa Batı ile ilişkilerin artması ve öğrenci gönderme ile Türk'lerden de Batı'da okuyanlar olacaktır.

1908 yılları geldiğinde de durum böyle idi. 11. Meşrutiyet döneminde eğitim-öğretimde yeniliklere gidilmesi, bu doğrultuyu da etkilemiştir. Modern liselerin açılması ile, 1917'de tıp, diş hekimliği gibi yüksek okullarında bu dönemde açılmış olması birbirlerine kaynak hazırlamıştır. Özellikle Askerî Tıp'a önem verildi. M. Şevket Paşa bunda en çok etkili olanlardan biridir.

Genelde 1908'li yılların, önceki yıllardan uygulamalar bakımından fazlaca farkı yoktu. Ülkede önem verilen ve tedbir alınan hastalıklar kolera, sıtma, çiçek, verem veba v.b. leri idi. Bunlardan kolera konusunda Asya-Avrupa arasında Osmanlı ülkesi köprü görevi yaptığı için Batı'lılarda ilgileniyorlardı. Uygulanan yol karantina olurdu. Çiçek aşısı ile ilgili olarak 1839'dan beri yetiştirilmekte olan aşı memurları kanalı ile aşı yapılırdı. 1843'

ten beri gelen modern ebelik okulu,1908'de daha da geliştirilmiştir.

1913'te bir hastabakıcı kursu açılarak,hastahanelere bakıcı yetiştirmeye başlandı.Eğitilmiş ebelerin yanında,hemşire yetiştirilmesi de hızlandırıldı.¹⁰¹

11.Meşrutiyet döneminde sağlık işlerindeki gelişmelerin bazıları da son dönemde Abdullah Cevdet'in Sıhhiye-i Umumiye Müdürlüğü zamanında olmuştur.A.Cevdet Genel Müdürlüğü ve teşkilâtı modernleştirmeye çalışmıştır.Özellikle kız öğrencilerin tıp okullarına alınmasına hizmetleri olmuştur.Onun döneminde Köylere sağlık hizmetleri götürülmeye çalışılmıştır.Sağlık teşkilâtını geliştirmeye ve savaş artığı silâhların satılarak,bunların sağlık hizmetlerinde kullanılması gibi çalışmalarda bulunmuştur.Ayrıca A.Cevdet sağlık konularında da pek çok yazı ve mülakatı ile yapıcı rol oynamıştır¹⁰².

1908-1918 arasında sağlık hizmetleri açısından,şehirlerin temiz tutulmaya çalışıldığı,Avrupa tarzında çöplerin kamu hizmeti olarak toplandığı uygulamasını söyleyebiliriz.Merkezde ve taşrada dispanserler açılmıştır¹⁰³.Kolera gibi vakalarda da ciddi karantina tedbirlerine başvurulmuştur.İçme suları kontrol edilmiştir.Özellikle kanalizasyon konusunda yoğun çalışmalar yapılmıştır.Hastahanelerin temizliği ve bakımına özen gösterilmiştir.1907'de kurulan Kızılay'ında kadınların çabaları ile önemli görevler yaptığı görülmektedir.Park ve bahçeler yapılması,çevre temizliği ve bakımı bu tür uygulamalar arasında yer alır.

11.Meşrutiyet döneminin sağlık konuları ile ilgili kayda değer uygulamalarından biri ise yeni köylerin kurulmasına ve köylerde çevre sağlığına ilişkin düzenlemeler olmaktadır.Bu dönemde köylerde sağlık şartlarının iyileştirilmesi ile ilgili uygulamaları düzenliyen esasların ilki Mart 1913 tarihli talimatname ile olmuştur.Çeşitli bölgelerdeki toprak kayıpları v.b.etmenler göç olaylarını hızlandırmıştı.Gelenlerin yerleştirilmesi için yeni yerleşme yerleri kurulmaktaydı.İşte bu olayın gündeme

01- Berkes,Çağdaşlaşma,s.437.

02- Hanioğlu,Cevdet,s.298.

03- Tunaya,Hürriyetin İlanı,s.50.

getirdiği sağlık Őartlarını, eski ve yeni kurulacak köylerdeki Şeklini düzenliyen 1913 tarihli talimatnamade yerleşim yerinin sağlık Şartları Şu Şekilde geçmektedir :

- 1- Köyün kurulacağı yerin havası temiz olmalıdır.
- 2- Köyün kurulacağı yerin çevresinde bataklık bulunmıyacaktır.
- 3- Köyün kurulacağı yerin çevresinde akarsu bulunmalıdır.
- 4- Köyün kurulacağı yerin sürekli rüzgârlarara açık olmaması gereklidir.
- 5- Köyün kurulacağı yerin çevresi rutubetli ve çukur olmalıdır.

Daha sonra yine köylerde sağlık Şartlarının gerçekleştirilmesi ile ilgili 5 Temmuz 1916 tarihli genelge ve buna ek bir talimatname çıkarılır. Burada köylerde dikkate alınacak sağlık Şartları "Esasatı Sıhhiye" olarak geçiyor. 1916 düzenlemesi öncekinden daha farklı olmakta, içme suyu, menbalar v.b. e önem verilmektedir. 1916 talimatnamesinin 9. maddesinde köy evleri ile ilgili hükümler daha ayrıntıları getirmektedir. Bunlar :

- 1- Evler ahırdan ayrı olacaktır.
  - 2- Rutubetten kurtulmak için yerden yüksek yapılacaktır.
  - 3- Hava ve ışık alması için yeter sayıda penceresi olacaktır.
- Ayrıca ideal bir köy evinde :
- a- Yatak odası
  - b- Oturma ve yemek odası
  - c- Mutfak
  - d- Erzak kileri
  - e- Yıkanacak yer
  - f- Abdesthane

Bu gibi ayrı bölümlerde yine sağlık açısından tavsiye edilmektedir. Bu talimatnamenin 10. maddesinde de çevre sağlığını gerçekleştirmeye dönük esaslar yer almaktadır. Bunlarda lağım, hayvan gübresi, bataklıklar v.b. durumların sağlığı tehdit etmemesi istenmektedir. Öyleki 11. Meşrutiyet dönemindeki bu düşünceler günümüze bile örnek olacak niteliktedir. Ancak o dönemde de bunlar kağıt üstünde kalmaya mahkûm kalmıştır¹⁰⁴.

Böylece konumuz olan dönemde bazı sağlık hizmetleri ele a-

104-Gündüz Ökçün, "11. Meşrutiyet Döneminde Yeni Köylerin Kurulmasına ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler" SBF (1983), s.171-200.

lınmış ama gereği gibi yerine getirilememiştir.Ülkedeki doktor ve hastahane sayısı sınırlı idi.Ancak belli ameliyatlar yapılabiliyordu.Uzun süre sağlık hizmetlerinin Dahiliye Nezaretine bağlı olduğunu söylersek,bu konuda hangi noktada olduğumuzu belirmiş oluruz.Bu günkü şartlarda bile sağlık işlerinden şikayetçi olduğumuza göre,bu konu o zamanlar oldukça düşük düzeydedir denebilir.

Vll - Posta ve Telgraf İşleri :

Osmanlı İmparatorluğunda telgraf tesisleri ilk olarak Abdülmecid devrinin son yıllarında kurulmaya başlanmıştı.Daha sonra da geliştirilmesine devam edildi.Gerek devlet işleri ve gerekse halkın ihtiyaçları açısından çok benimsenmişti.Öyleki çoğu illerden yapımına yardımcı olunmuştu.1864'te 76 telgraf merkezi çalışır hale gelmişti.Zamanla İmparatorluk'ta telgraf ve posta işleri gelişmeye devam etti.Ancak bu gelişmeler yabancı eli ile oluyordu.Osmanlı Devletindeki elçilikler ve konsolosluklar giderek kendi ihtiyaçları içinde yapımlara yardımcı oluyorlardı.Kapitülasyonlar ve ekonomik ilişkiler de bu gelişmeyi zorluyordu.Ancak posta işleri yabancı şirketlerce ve ilgili devletler için kuruldu.Ülkede yabancı devletlerin postahaneleri gibi bir durum ortaya çıktı ki bu Osmanlı egemenlik haklarını ihlâl eder duruma geldi.1908'lerde durum buydu.

İttihatçılar yeniliklere girişirken idarî düzeni de islâh edip,yenileşmek ya da çağdaş uygulamalara geçmek için yabancı yardımı da istediler.Bunu gümrük işlerinden,posta işlerine kadar az çok görmek mükündür¹⁰⁵.

Bu devrede Bâb-ı Ali,posta ve telgraf servislerini de Batı tipinde geliştirmek istiyordu.Öyleki yabancı postanelerine ihtiyaç olmaksızın hizmetlerin verilebilmesi sağlanmalı idi.Bunun için Batı'dan teknik araçlar ve teknik bilgiler almak zorunluluğu da vardı.Nitekim teknik araçlar getirilmiştir.

İşte bu şartlarda 23 Temmuz 1909'da bizde Posta ve Telgraf Nezareti kurulmuştur.Nezaretin kuruluşunda konuşan Nail Bey, kuruluşun önemini anlattıktan sonra,yabancı postanelerin Türk e-

gemenlik haklarını zedeleyici kuruluşlar olduklarını belirtmiştir. Artık bundan böyle onlara ihtiyaç kalmaması için, posta servislerinin çok iyi ve verimli çalışmaları gerektiğini anlatmıştır¹⁰⁶.

Bu Bakanlığın açılması ülkede iyi karşılanmış ve o devre basınında olumlu yazılar yazılmıştır. Bir süre sonra Belçika'lıların Osmanlı sınırları içinde posta servisleri olmaması nedeni ile Belçika asıllı Sterpin bu yeni kurulan Bakanlıkta genel müdür olarak görevlendirildi. Verilecek hizmetler çok istendiği ve teknik bilgiler gerektiği için kise de itiraz etmemiştir. Arkasından Anayasa'ya posta işleri ile ilgili bir madde eklenerek Osmanlı postanelerindeki postanın dokunulmazlığı garanti altına alındı. Böylece postaneye verilen evrak ve mektupların mahkeme kararı olmaksızın açılmıyacağı esası getirilmiş oldu ki, bu da çağdaş uygulamalardan biri oldu¹⁰⁷.

Haziran 1909'da Kont Ostrorog, adli danışmanlıkla görevlendirildi. Başlıca görevleri, Meclis'e getirilecek kanun tasarılarını hazırlamak ve Osmanlı kanunlarını Avrupa düzenlemeleri ile aynı çizgiye getirmektir¹⁰⁸. Ancak Avrupa'lı devletler İstanbul'daki elçilikleri aracılığı ile gelişmeleri izliyorlardı. Özellikle kapitülasyonların tasfiye veya zayıflatılmasına yönelen gelişmeleri engellemek istiyorlardı.

Görüldüğü gibi posta teşkilâtı büyük bir özenle kurulmuştur. Öyleki 29 Temmuz 1909'da Meclis'te yapılan konuşmaları nakleden H. Cahit Yalçın; " grevden dolayı azledilmiş olan posta memurları dolayısı ile hükûmetin müsamahalı harekt edeceğinin anlaşıldığını" eleştirenlerin olduğunu veriyor. Bu da hükûmetin posta yönetimine vermekte olduğu önemi gösterir olmaktadır¹⁰⁹.

106- Ahmad, İttihat ve Terakki, s.101 v.d.

107- Kubalı, " Kanun-i Esasi", IA, s.171.

108- Ahmad, A.g.e., s.102.

109- Maurice Caudel, Siyasî Hürriyetlerimiz, Çev. H. Cahit Yalçın, İstanbul, 1931, s.275.

II. BÖLÜM

KÜLTÜREL ALANDA YAPILAN YENİLİK HAREKETLERİ

A- Kültür İşleri :

Kültür çeşitli şekillerde açıklanır. Bu tartışmalar bizim konumuz olmadığı için kısaca ve genel olarak, insanın yarattıklarının bütünüdür diyebiliriz. Ancak kültürü, maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayırabiliriz. İnsanın yarattığı bütün araç ve gereçler maddî kültüre; yine insanın yarattığı bütün anlamlar, değerler, kurallar v.b. leri de manevî kültüre girer.

Osmanlı'larda topluma genel olarak islâm kültürü hakim olmuştur. Bu arada aydınlarla halk arasında okuma-yazma açısından da farklar vardır. Ayrıca Osmanlı dünyasına belli tarihlerden itibaren, Batılılaşma adıyla yeni kültür öğeleri dışarıdan gelmeye başlamıştır. İşte bu noktada içte yoğun tartışmalar başlayacak ve yıllarca sürdürülecektir. Din, Şeriat, Hilâfet, Türk-İslam kültür karışımı ile Batı ve oradan alınanların arkasındaki etmenler, 11. Mahmut dönemi ile kendini göstermeye başlar. Bundan sonraki dönemlerde de Batı kültürünün etkilerinin önlenmesi şöyle dursun, daha da genişlemiş ve derinleşmiştir. Abdülhamid dönemi toplumu, dışa karşı kapamaya çalıştığıında, dış dünyanın kendisi gelip etkiler yapmıştır. O etkilerin özelliği, genişliği ve derinliği bölgeden bölgeye değişmiştir. Memurlar, daha sonra subaylar ve okumuş aydınlar bu değişmelerden sırasıyla etkilenen sınıflar olmuştur. Hatta Anadolu'da yaşayan köylü bile bazı gelişmelerden uzak kalamamıştır.

Tanzimat dönemi ile başlayan kültürel etkileşme artarak devam etmiştir. Abdülhamid döneminin siyasî ve resmî görünüşünde bir durgunluk görüldüğü halde, bunun arkasında değişmeler ve hatta yenilikler durmamıştır. Abdülhamid devresinde artan okur-yazarlık kültürel çalışmaların gelişmesine de yol açmıştır. Bir çok yerde halk kitaplığı kurulmuş, Osmanlı basını gelişmiş, istekli bir o-

kuyucu kitlesinin eline çok sayıda kitap, dergi, gazete v.b. geçmiştir. Basım evleri aracılığı ile yazarlar kültür liderleri olarak genel bir kitle eğitiminde bulunmuşlardır.

Bu çeşit kültürel patlamalar demokratik dönemlerde bile sarsür uygulamalarını getirir. Haliyle Abdülhamit dönemi de bunlara sansür koymuş, bir çoğunu da toplatmıştır. Buna karşı pek çok eser yurt dışında yazılmıştır. Sonra çeşitli yollarla yurda sokuluyordu. Yazarların çoğu da kurallara karşı çıkmadan okurların ihtiyaçlarını karşılama yolunu izliyorlardı. Bu yolla pek çok kitap ve makale yazıldı. Öyleki 1908 öncesi canlı bir kültürel dönem oldu. Namık Kemal, Ziya Paşa v.b.lerden sonra düşünce alanının en iyi temsilcisi Ahmet Mithat Efendi oldu.¹

İşte 1908 hareketi bu ortamlardan ve bu ortamdan yetişen Jön Türk'lerin bir ihtilâli ile gerçekleştirilir. Jön Türk hareketi 20.yüz-yıl başlarında Osmanlı İmparatorluğun'da güç kazanmış belli başlı görüşleri derinleştirmiş ve hızlandırmıştır. Getirilen hürriyet havası ile genişliyen yayın hayatı, kültürel gelişmelere dayanak olmuştur. Devrin yazarları ve düşünürleri pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bu eserlerde ve yazılarda Ülkenin sorunları tartışıldı. Devrin sorumluluğunu elinde tutan İttihat ve Terakki ayrı unsurlarla fikirleri uzlaştırmak yolunu izledi. Osmanlıcılık olan bu politika, ayrı kültürleri birleştirmede başarılı olamayacaktır.

Bu devrenin kültürel ortamında rol alanlar; Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Celâl Nuri, Emrullah Efendi, Musa Kâzım Efendi, A. Cevdet, Prens Sebahattin, Mehmet Akif, H. Cahit Yalçın, Kılıçzade Hakkı v.b. başta olmak üzere, ortaya attıkları fikirleri ile çok etkili oluyorlardı. Savundukları fikirlerle, kamuoyunu etkilemek ve Devlet'in gidişatına yön vermek istiyorlardı. En çok tartışılan konulardan biri eğitim ve buna bağlı olarak halkın kültür düzeyinin yükseltilmesi idi. Ancak gösterilen yollar farklıydı.

1908 sonrasında bir kaç yıl, İttihat ve Terakki bile kültürel işleri ile uğraşmıştır. Ya da Cemiyet'in üyelerinden politika

---

1- Türhan, Kültür, s.275 v.d. Bu konularda bk. Shaw, Modern Türkiye, s.307 v.d.; Berkes, Çağdaşlaşma, s.363-380 ; Yavuz Abadan, İnkılâp Tarihine Giriş, Ankara, 1960, s.18 v.d.

ile uğraşmıyanlar, kültür işlerine ağırlık vererek ülkeyi bu yolla kalkındırmak istemişlerdir. İşte bu noktada ayrılıklar olmuştur. Bir kısım, yeni alınacak değerlerle kalkınmayı isterken, öteki grup eski ve manevî değerlerin korunmasından yana olmuştur. Bundan dolayı da Cemiyet'te bir fikir birliği olamamıştır. İster istemez değişik kültürlerin birleştirilmesini sağlayacak Osmanlıcılık yolu denenmiştir. Ancak çağ milliyetçilik çağı olduğu için, bir milletler topluluğu halinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nuda yalnızca din bağı, bu farklı kültürleri bir arada yaşatmada artık başarılı olamayacaktır. Kaldığı Türkçülükle birlikte millî kültürde bu dönemde ağırlık kazanmıştır. İslâm kültürü yanında millî değerler gündeme gelmiştir.

Buna karşı İslâmcılar bir İslâm dünyası, İslâm ümmeti gibi noktalardan hareketle karşı çıkıyorlardı. Onlar için bir İslâm birliği vardı. Ama bu, arkasında siyasî bir birliği ya da din birliğini saklıyordu. Bunun yanısıra kendilerini dolaylı olarak Osmanlı sayan müslüman olmayanlar ise bu beraberliği daha çok tehdit eder durumda idiler. Bu unsurlarla kültür uyumu sağlama ise mümkün olamamakta idi. Hatta Arap unsurlarla bile bunu sağlamakta zorluk çekiliyordu. Bu konuya çözüm arıyan Yusuf Akçura bile yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset'te kesin bir şekil ortaya koyamıyordu. Ya da bunu açıkça söylemek zordu. Çünkü bunun iç ve dış etkili nedenleri vardı².

İşte gerek 1908 inkılâbının hazırlanış şartları ve gerekse 1908 sonrası ortamında ki kültürel çalışmalar da hep bu özelliklerin etkisi vardır. Konumuz olan bu dönemin kültürel ortamındaki arayışlarla bir tek sonuca varılamıyacak ama, gelecekteki gelişmelere ışık tutacaktır.

B - FİKİR AKIMLARI :

11. Meşrutiyet döneminin sosyal ve özellikle kültürel ortamının iyi anlaşılabilmesi için kısaca düşünce akımları üzerinde

2-Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976, s.19-36. Ayrıca bk. İsmail H. Baltacıoğlu, Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları, İstanbul, 1967, s.10 v.d.

durmak gerekir. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık olan bu akımlarla, o günlerin bütün sorunları değişik açılardan ele alınmıştır. İmparatorluğun iç bünye rahatsızlıkları ile dış etkiler Ülke aydınlarını çeşitli arayışlara itmiştir. Hepsinde amacın devleti kurtarmak olduğu, ancak yolların farklı çizildiğini görüyoruz. Bununla da ideolojik farklılaşma dönemi açılacaktır. Çeşitli açılardan ele alınan "terakki" en önemli tartışma konusu olmaktadır.

Böylece 1908 hareketini bir ihtilâl olarak kabul etmek ve inkılâp olan değişmelerle, getirilen kuralları bu düşünce sisteminin aramakta olduğunu söylemek daha doğru olur. Eğitim ve diğer kültürel hamlelerle sağlanacak olan gelişmeler, Ülkenin gelenekleri ile de uyumlu idi. Bir bakıma sorun burada yatmaktaydı. Mevcut kültür ve getirilmek istenenler tartışılıyordu. Bunlar 1908-1918 arasındaki 10 yıllık süre içinde o kadar tartışılmıştır ki; en az son bir yüzyılın muhasebesi yapılmış olmaktadır.

I - Osmanlıcılık

Abdülâziz devrinde bazı aydınların, Genç Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurarak, hükümet çalışmalarını kontrol ve denetliyecek bir yönetim sisteminin kurulması için çalışmalara başladıkları görülür. Enver Ziya Karal, aslında Osmanlıcılık fikrinin kuruluşundan beri var olduğunu kabul ediyor³. Burada Genç Osmanlılar, devletin bazı tehlikelerle karşı karşıya gelmesi karşısında harekete geçmektedir. Dil, ırk ve din farkı gözetmeksizin, sosyal, siyasal ve hukukî eşitliği sağlamak için; Osmanlı toplumu içinde bir kültürel kaynaşma, dayanışma sağlamak amacıyla hareket etmektedirler. Osmanlıcılar, millî birlik ile beraberlik ancak Osmanlı birliği ile mümkün olur ve devlette bu yolla yıkılmaktan kurtulabilir görüşündedirler. Bu fikir bir çok Osmanlı aydını tarafından benimsenmiştir. Ayrıca I. Meşrutiyet ve ondan sonraki gelişmelerin Osmanlılık fikrinin bir sonucu

3- Karal, Osmanlı Tarihi, C.7, s.297 v.d.

olduğu kabul edilir.Kanunî Esasi'deki;Osmanlı tabiiyetinde kişilere hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar,hepsinin Osmanlı olduğu,şahsi hürriyetlerine sahip buldukları,hak ve görevler yönlerinden de eşit oldukları,yabancı unsurları kaynaştırmaya yönelik idi.Böylece Osmanlı hanedanı birleştirici unsur olarak eşitlik sağlayan,Meşrutiyet olgusunu ve vatan anlayışını getiriyordu⁴.

Osmanlılık kısa bir sürede,fikir akımı olarak değer kazanmış ve kullanılmıştır.Osmanlılığın milletin temeli olduğu söylenmekteydi.Basında ve diğer durumlarda Osmanlılık,millet anlamında kullanılmaya başlanmıştır.Ancak bu anlayışın o devrede azınlıklarca ne denli benimsendiği konusunda Karal'da kesin bir sonuç verememektedir⁵.İttihatçılar da 1908 sonrasında Osmanlılık fikrine büyük ölçüde sarılmışlardı.Ülkede bu sayede birlik,beraberlik ve kaynaşma sağlayacaklardı.11.Meşrutiyet'in getirdiği haklar sistemi ile İslâm kültüründen yararlanıp bütünlüğü korumayı amaçlıyorlardı.

Jön Türk'lerin en büyük isteği hürriyetlerin yanında İmparatorluğun parçalanmasını durdurmaktı.Çünkü hürriyetin ve adaletin olduğu bir rejimde İmparatorluk'tan kopmak isteyenler azalacaktı⁶.Ancak ne varki Fransız İhtilâli Milliyetçilik akımıyla getirdiği,milletlerin bağımsızlık hakkı,Osmanlılığı büyük ölçüde tehdit ediyordu.Osmanlı İmparatorluğu gibi çok milleti bünyesinde toplayan devletler dağılma ile karşı karşıya idiler.Onun için bazı görüşler,bölgelere özerklikler vererek İmparatorluğa bağlı tutabilmek yolunu gösteriyorlardı.Konumuz olan devrede,İttihat ve Terakki iktidarı bu yolu izlemek için bile cemiyet içinde birliği sağlayamamaktaydı.Bu yol 20.yüzyılda artık önemini kaybetmişti.İşte buna bağlı olarak bu yolla hareket fazlaca bir şey getirememişve başarısızlığa uğranmıştır.Bütün çabalara rağmen dağılma önlenemeyecektir.

4- Karal,Osmanlı Tarihi,C.8,s.496 v.d. Ayrıca bk.Eroğlu,İnkılâp Tarihi,s.59.

5- Karal,A.g.e.,s.497.

6- Mardin,Jön Türkler,s.225.

II - İslâmcılık :

Genç Türklerin Osmanlılık sistemini kabul etmesine karşılık, 11. Abdülhamid'de devrinde İslâmcılık esasını kabul etmiştir. İçte ve dışta bu sistemi teşkilâtlandırıp geliştirmiştir. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğundaki en yaygın ideolojik güç, ileri İslâm kültürünün temel değer ve geleneklerine dönmeyi öngören İslâmcılıktı. Bu hareket padişah tarafından teşvik edilmiş ve kısa sürede etkisini göstermişti. Öyleki devrin siyasî edebiyatında olduğu kadar, tarih'te de 11. Abdülhamid istibdadı İslâmcılığı'da sembolleştirmiştir. Abdülhamid'i bu yola iten etmenleri Enver Ziya Karal, özetle şu noktalarda olarak görüp açıklıyor; Müslüman-Hiristiyan ilişkilerinin kötüleşmesi, Batı'lıların, Osmanlı Hiristiyanları lehine işlere karışmaları, İslâm ülkelerinin yer yer Batı'lılar tarafından işgâli ve İslâm dünyasında, İslâmların birleşme lehindeki istekleri olmaktadır⁷.

Böylece İslâmcılık hareketi, milyonlarca Müslüman'ın Rusya'da ve Balkanlarda gördükleri kötü davranışa bir tepki olarak Tanzimat'ın son yıllarından beri başlayıp gelmektedir. Kırım'dan Hindistan ve Cezayir'e kadar uzanan kötü davranışlar, Osmanlı yönetimindeki Hiristiyanlar'a verilen haklarla bağdaşmıyordu. Buna bağlı olarak Tanzimatçılar da Avrupa'yı taklit etmek, İslâmlığın temel ideallerini, geleneklerini ve kurumlarını terketmekle suçlanacaklardır. Avrupalıların Kapitülasyonlara dayanarak Osmanlı ekonomisini yıkıma götürmeleri ve borçlanmalar hep olumsuz etkilerdi. İşte Abdülhamid döneminde, Müslüman tebaa arasında yaygın olan bu fikir, hem içte ve hemde dışta güçlenmek için kullanıldı. Müslüman birliği için içte pek çok İslâmcı uygulamalara gidildi⁸.

1908 İnkılâbına, bu politikanın geniş bir şekildeki uygulamasından sonra gelindi. Bundan sonra İslâmcılık, aynı görüşleri İttihatçılara kabul ve uygulatma yolundaki çalışmalarına devam edecektir. Ya da İttihat ve terakki içindeki İslâmcılar

---

7- Karal, Osmanlı Tarihi, C.8, s.539 v.d.

8- Shaw, Modern Türkiye, s.314 v.d.

bu politikanın izlenmesini sağlamaya çalışacaklardır.

İslâmcılar da koyu şeriatçı ve ılımlı olmak üzere ikiye ayrılmaktaydılar. Birinci grupta Musa Kâzım Efendi, Mahmud E-sar v.b. vardı. İkinci grup ise, Mehmet Akif, M. Şemseddin, Said Halim v.b. yabancı dil bildikleri için Batı kültürü ile az çok temaslara kazandıkları eleştirici özellikteki ılımlılar idi. Bunların düşüncelerine göre içtihat kapısı (düşünce-görüş) kapanmamalıdır. Bazı istisnalar dışında, İslâmcı düşüncelerle o günlerin İslâmcı yayınlarını ortak bir programda özetlemek mümkündür. Hepsinin genel olarak aşağıdaki esaslarda birleştikleri görülür.

a- Büyük İslâm Birliği : Bilindiği gibi toplumların temel direği din üzerine kurulmuştur. İslâm dininde olanlarda hiç bir kavim farkı gözetmeksizin Halife etrafında geniş bir İslâm dünyasını oluştururlar. Bir gün gelecektirki İslâmiyet bütün dünyaya egemen olacaktır. Yeryüzündeki Müslümanların Halifesi bulunan bu memleket, bir gün bütün İslâmiyetin başına geçerek, onları saadete doğru götürecektir v.b. solaganlar ve düşünceler ortaktır. Konumuz olan dönemde I. Dünya Savaşından yararlanarak bu düşünce uygulamaya konulmak istenmiştir. Ancak çağ, bağımsızlık hareketlerinin önem kazandığı çağ olduğu için, Müslüman dünyasında da milliyet ağır basmış ve başarılı olunamamıştır.

b- İslâmcılık gelişmeye engel değildir : İslâmlığın gelişmeye engel olmadığına bütün İslâmcılar birleşirler. Bu devrede adını duyuran, orta bir yolun bulunmasına çalışarak İttihat ve Terakki iktidarına yardımcı olan Musa Kâzım Efendi'ye göre; "Demokrasinin bütün kuralları, hürriyet, eşitlik, kardeşlik v.b. İslâmın esaslarında vardır!"⁹ Bu görüşlere diğer İslâmcılarda katılmaktadırlar. Bunun için Doğu'da Türk ve İslâm medeniyetinin ortaya koyduğu, şehir ve uygarlıklar gösterilir. "Hindistan'dan, Endülüs ve İstanbul'a kadar olan geniş uygarlıkları tarih anlatmakadır." denilmektedir. Bütün bunlardan olarak, İslâmın gelişmeye engel teşkil etmediği ve

---

9- Safa, Türk İnkılâbı, s.58.

nceliri İslâm dünyasının her açıdan Batı'dan ileri olduğu örneklerle gösterilir.

c- Çağdaşlaşma derecesi : İslâmcıların birleştikleri çüncü noktada, bu olmakta ve "en büyük yanılmanın İslâmlığın elişmeye engel olduğu sanılarak Batı'ya dönmek olmuştur" de-
ektedir. Biz Batı'nın ilim ve tekniğini kabule mecburuz, onu
ulduğumuz yerden alırız. ama Avrupa'nın bütün adet, ahlâk ve
ayat tarzını alamayız görüşü ortaktır. Aksi halde sonra, ge-
enlerle rahatsız oluruz denilmektedir. Böylece tekniklerin
lınması kabul edilmekte ve bu konuda da Japon'lar örnek gös-
erilmektedir¹⁰.

Bütün bunlara bağlı olarak İslâmcıların, Batı'lılaştırma-
ın bir sınırı olmalı dediklerini ve sanayi, teknik v.b.lerin
lınmasında sakınca görmediklerini anlıyoruz. Ayrıca bu konu-
a Türkçülerle de birleştiklerini görüyoruz.

III- Türkçülük :

Türkçülük de 11. Abdülhamid devrinde bir fikir hareketi
olarak gelişmiştir. Bir siyasi partinin ortaya koyduğu hareket-
e değildir. İçinde bir siyasi teşekküle girmemiş olanlar oldu-
u gibi, İslâmcı ve Osmanlıcı olanlarda bulunmaktaydı. İslâmcılı-
ı ortaya koyan unsurların pek çoğu, henüz başlangıç halinde bu-
unan bir Türk milliyetçiliğinin doğmasına da yol açmışlardır.
9. yüzyılda gelişen ve Osmanlı azınlık milliyetçileri tarafın-
an savunulan millet fikri, Osmanlı aydınlarının da dikkatini
çekmiştir. Genel olarak bunu zorlayan etmenler o günlerin şart-
arında; Batı'nın milliyet fikirleri, Batı'nın Türk'ler aleyhin-
e yaptıkları propagandalar ve milliyet fikirlerinin İslâm dün-
asında da yayılmaya başlaması şeklinde özetlenebilir¹¹.

Türkçülük hareketi gelişirken, azınlıkların bu yolda ça-
ışmalarını vardı. Onun için onların bağımsızlık hareketleri teş-
ik edilir endişesi ile çekingen hareket edilmiştir. Yani Türk-

J- Turhan, Kültür, s.289 v.d. Ayroca bk. Safa, Türk İnkılâbı, s.57-
63; Necati Öner, Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Man-
tik Anlayışı, Ankara, 1967, s.12.

L- Karal, Osmanlı Tarihi, C.7, s.288-297.

er arasında Türkçülük geliştirilirken, Abdülhamid dönemi de ahil olmak üzere, İmparatorluğun birliğini korumak sorumluluğu önemli etgen olmuştur. İmparatorluk Türk unsurunun öz malı olduğu için, diğer etnik toplulukların kıskırtılmasından çekilmemiştir.

Bu arada başta Batı'lı şarkiyatçılar olmak üzere Türklerin Osmanlılardan önceki tarihleri anlaşılmıştı. Günden güne bu yoldaki çalışmalar ilerliyordu. Orta Asya'ya uzanan Türk uygarlığının izleri çıkarıldıkça bu konuya ilgi daha da artıyordu. Osmanlıların eski Türk boyları ile olan bağları tarih kitaplarında yer almaya başlamıştı. Osmanlı öncesi Türklerinin ayrıntılı bir tarihini veren, dünya uygarlığının gelişmesindeki rolünün üzerinde durup bağlarını kuran ilk Osmanlı yazarı Ahmet Mithat Efendi'dir. Orta Asya Türk devletlerinden söz ederek, İslâm-ı'nın gelişmesindeki etkilerini de dile getirmiştir¹².

Konumuz olan dönemde, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Cevdet, Ahmet Hikmet, Mehmet Emin v.b. leri bu akımın önde gelen kişileri idiler. Özellikle Ziya Gökalp İttihat ve Terakki merkez üyesi olarak, hükûmete olmasa bile cemiyete Türkçülüğü kabul ettirmişti. Bu dönemde Türkçülük Halkçılık şeklinde anlaşılıyordu. Gökalp, ülkenin sosyal, politik ve kültürel sorunlarını inceler. Bunların çözüm yollarını Türkçülük'te, ya da türkçü politika izlenekte görür. Ayrıca Gökalp, o dönemde İslâmcı, Batıcı, Milliyetçi görüşleri Türk kültürü içinde yoğurarak, karma bir ideoloji şeklindeki Türkçülükle o yıllarda daha etkili olmuştur. Uzlaştırıcı yanı ile, İttihat ve Terakki'nin sosyal ve kültürel ortamında en ayrırlıklı kişi olmuştur¹³.

O yılların Türkçülük programı da kısaca şöylece özetlenebilir :

12- Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1970, s.183 v.d. Ayrıca bk. Shaw, Modern Türkiye, s.316-332; Belen, Osmanlı Devleti, s.130 v.d.; Renouvin, Dünya Savaşı, s.147-152.

13- Hardin, Jön Türkler, s.201. Bu konuda geniş bilgi için bk. Berkes, Batıcılık, s.100 v.d.; Y. Hikmet Bayur, "11. Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", Bellekten, XXIII (1959), s.267-285; Safa, Türk İnkılabı, s.41 v.d.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, İstanbul, 1970, s.230-234; H. Ziya Ülken, Ziya Gökalp, İstanbul, 1939, s.12 v.d.; Cemal Kutay, Milli Mücadeleden Öncekiler ve Sonrakiler, İstanbul, 1963, s.10 v.d.

a- Büyük Türk Birliği (Pantürkizm) : Dilleri, ırkları, gelenekleri hatta çoğunun dinleri bile bir olan Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın doğusuna yayılan Türkler birleştirilmelidir. Böylece diğer büyük milletler arasında varlığını korumak için büyük bir siyasi varlık teşkil etmek gerekir. Bunun oluşmasında Osmanlı Devletinin önemli rol oynaması düşünölmektedir. Doğu-Batı arasında Osmanlı Devleti öncülüğünde büyük bir Türk dünyası yaratılmalıdır. Hıristiyan dünyasında bu birleşmeyi, bünyesindeki Türk unsurlar ve toprakları dolayısı ile Rusya engellemek istiyecektir.

b- Türk Tarihi ve Kültürü : Türk milletinin Osmanlılardan önce var olan geçmişi ve uygarlığını incelemek gerekir. Türk düşmanlarının yazdığı tarihlerin yanlışlıkları ve gösterilen vahşet iddiaları düzeltilmelidir. Savaşçılığın, bozkır kültürünün örf, adet v.b. durumlarının gerçek özelliğinin ortaya konulması gerekir. Kafkasya, Türkistan, Volga boyları, Balkanlar, İran v.b. alanlardaki ırkdaşlarla olan kültür, tarih, dil gibi birliğin ortaya konmasının gerekliliği vardır.

c- Türk Dili : Genç kalemlerin öncülük ettiği ve bütün Türkçölerin benimsediği dil proğramı ve bu proğramda yer alan esaslar :

1- Arapça ve farsça terkip ve kuralların kullanılmasında,

2- Arapça ve farsça edatların kullanılmaması,

3- Arapça ve farsça kelimelerin bazılarının şimdilik eski imlâları korunarak kullanılması, diğerlerinin terki ile yalnız millî ve basit olanların alınması,

4- Pek çok Türk unsurun kolayca anlıyabildiği İstanbul Türkçesi örnek olarak kabul edilecektir.

5- Öz Türkçesi olan kelimeler kullanılacak ve bunun için Doğu Türk'lerinin lügâtlarından yararlanılacaktır.

6- İnsan isimlerinde Arapça ve Farsça isimler yerine, Türk adları tercih edilecektir.

d- İslâm Beynelmileliyeti : İslâm beynelmileliyeti o günlerde Ziya Gökalp tarafından, "Türk'lerin milliyeti Türklük, beynelmileliyeti ise İslâmlıktır" şeklinde çizilmiştir. Ama Türk'lerin de bir beynelmilel proğramları olmalıdır.

e- Muasırlaşma : Ziya Gökalp'ında kabul ettiği ve savunduğu gibi, muasırlaşma ileri milletlerin yaptıkları ve kullandıkları bütün araçları v.b. türetme ve kullanabilmedir. Avrupa gibi otomobil, uçak v.b. araçları yapıp kullanabilmedir. Muasırlaşmak, şekilce ve yaşayışca Avrupa'ya benzemek değildir. Ne zaman Avrupa'ya ihtiyaçtan kurtulursak o zaman muasırlaşmış oluruz. Oradan tekniği alıp, yapmak, üretmek en idealidir.

f- Millî Ekonomi : O günler için bu programda biri resmî, öteki de millî olmak üzere iki Avrupa gösterilmektedir. Resmî Avrupa maliyecilerin elindedir. Şimdiye kadar Türkiye yalnız bu Avrupa'yı tanıdı. Özellikle Kırım savaşından beri Avrupa maliyecileri Türkiye'yi soydular. Ondan önce daha rahat yaşayan Türk köylüsü artık tam bir sefaletçiğindedir. Buna karşı çözüm, millî üretim ve servet kaynaklarını işletmektir. Böylece Türk ekonomisini yabancı baskısından, yani Batı'lı şirketlerin yayılıp, çoğalmasından kurtararak Türk millî ekonomi anlayışını kurmak gerekmektedir. Nitekim bu amaçla hareket eden İttihat ve Terakki Kadrosu'nun 1. Dünya Savaşı'na girerken gerçekleştirmeyi düşündüğü en önemli şeylerden biri de Kapitalasyonların kaldırılması olayı idi.

g- Millî Edebiyat : Millî edebiyat o yıllar da halka inmekle özetlenmektedir. Halk dilinin ve folklorunun canlandırılması, millî vezin olan hecenin kabulü konu edilmektedir. Türk Edebiyatı Arap, Fars ve Avrupa etkisinden kurtarılmak istenmektedir. Türk roman ve hikâyesinden Avrupa takliti olan Tanzimetçilik ruhunu çıkarmak gerekmektedir. Şiir ve nesir, özelliklerini halkın düşüncesinden, hikâye ve roman konusunu yine halkın hayatından almalıdır şeklinde özetlenebilir¹⁴.

Böylece konumuz olan dönemde Türkçülük bir fikir hareketi olarak siyasal ve sosyal olduğu kadar, özellikle kültürel olayda da kendini gösterir duruma gelmişti. Çalışmalardaki amaç; Osmanlı İmparatorluğunun temelini oluşturan Türk un-

14- Safa, Türk İnkılâbı, s.45-50. Ayrıca bk. Yusuf Akçura, Türkçülük, İstanbul, 1973, s.20-45; Turhan, Kültür, s.285-286; Mardin, Jön Türkler, s.201 v.d.; Bayur, Türk İnkılâbı, C.2, K1.4, s.45 v.d.

surunu her bakımdan geliştirmek ve ona gereken yeri vermektir. Millî kimlik ve coşkunluk kaynakları herekete getirilmiştir. Bütün Türk dnyasında genel bir kaynaşmaya neden olmuşlardır. Ülkenin imar işlerini ele almak ve Türk dnyasını yükseltecek tedbirleri belirlemek istemektedirler. Okul, demiryolu, liman v.b. hizmetlerin öteki toplulukların oturdukları yerlere yapılmasına karşı çıkmaktadırlar. Türk bölgelerinin tesbit edilerek hizmetin getirilmesi istenmektedir. Dine, gereği gibi hizmet edilmediğini söylemekle yetindiler. Tanzimatçıları eleştirerek, ülkenin içinde bulunduğu durumdan onları sorumlu tutarlar. Türklüğün geçmişine hayran duyulur. Bu anlayışlarhenüz aydınlar arasında yayılmış durumdadır¹⁵.

IV - Batıcılık :

Batıcılık ya da Garpcılık hareketi en azından son bir yüzyılı içine almaktadır. 111. Selim ve 11. Mahmut dönemlerinde uygulanan Batılılaşma hareketleri, Tanzimat döneminde daha yoğun bir şekilde sürmüştür. I. Meşrutiyet de Batılılaşma hareketlerinde bir dönüm noktası teşkil eder. Bu döneme kadar sürdürülen Batılılaşma hareketlerinin öncüleri, ya padişahlardı, ya da destekledikleri sadrazamlardı. Bu hareket ilkin bazı kurumların Şekil yönünden Batı'daki benzerlerine uydurulması hareketi gibi yürütölmüş idi. Daha sonra haklar sistemi ve eşitlik gibi uygulamalarla devam etmiştir. I. Meşrutiyet batıcı aydınların mücadelesinin eseri olmuştur. Bundan sonra Jön Türk hareketi olarak göreceğimiz Batıcılığın iki önemli yanı vardı. Birincisi, bunlar bir yandan kendi kültürlarini geri bulurken, diğer yandan da yeni bir toplum düzenini Őiddetle istiyorlardı. İkincisi de Őiddetle istedikleri bu yeni toplum düzenini eski düzenin kültürel ve manevî değerleriyle donatmak isteğidir. Batı'lı tarzda hukuk devletinin temel ilkelerini kapsıyan bu istekler, Batı'da olduğu gibi kesin hatları ile ortaya konmuş değildir. Modern bir hukuk devleti isteği, Anayasa ile ortaya

15-Bayur, İnkılâp Tarihi, C.2, s.499 v.d.; Gökalp, Türkcülük, s.24-46; Süreyya, Enver, C.2, s.439-469.

konulmak istenmektedir. Bunun uygulamalarına da geçilmiştir¹⁶.

Böylece Jön Türk'ler de, Batı tipi bir devlet istemele-
rinin yanısıra, kendi manevi değerlerimize de önem vermektedir-
ler.¹⁷

İşte böyle bir ortamda 1908 inkılâbı ortaya konulmuş-
tur. Ülkemizdeki gelecek değişmeleri hazırlamada, 11. Meşrutiyet
devrinin Batılılaştırma hareketlerinin önemli rolü olması gerekir.
O günler için bir sosyal inkılâp yapılsın derler. Ancak siyasi
hareket, bir sosyal hareketle tamamlansın diye de eklerler. Bunun
bîlimsel bir yolla olabileceğine inanırlar. Bilimin, gerileme ne-
denlerini ortaya koyacağını ve kaldırabileceğini de söylerler.
Gerilik nedenlerine sırtını çeviren İmparatorluk Batı'ya dön-
melidir. Tek kurtuluş yolu Batı'ya yönelmek ve çağdaş olmaktır
yolundan hareket etmektedirler. Çektiklerimizin hepsini Batı'-
lı olamadığımız için, kurumlarımızı Batılılaştıramadığımız i-
çin çekiyoruz. "Batı nedir?" diye sorarlar. Batı dost değil-
dir, acımasızdır ama, ekonomik ve sosyal ileriliklere sahiptir
şeklinde özetliyeceğimiz cevabı verirler¹⁸.

Batı uygarlığının ne olduğu, hangi yönleriyle Osmanlı
toplumunu etkilediği bu devredeki tartışmalarda kendini gös-
terir. Batı'cılar, Batı'nın maddî başarılarının alınmasını ba-
sit bir iş olarak görmüyorlardı. Batılılaştırmanın yalnızca ora-
dan şu ya da bu maddî başarıyı alıp getirme olmadığı inan-
cındaldılar. Batı uygarlığının özü, yani modern bilimlerin ve
teknolojinin alınması gerekiyordu. Bu da doğrudan alınamaz, top-
lumun onu alacak seviyeye çıkarılması ile alınır. Aksi halde
alınanlar yüzeyde kalır. Çoğu Batıcılarda, İslâmcılar gibi Os-
manlı toplumunda, İslâmlığın verdiği hür ve eşitlikle Avrupa
gibi haklar (sınıf farkı vs.) arama durumunda değillerdir.
Devletin geriliğini teknikler etkilemektedir. Bu teknikleri
alıp uygulamaya koyabilmek için, eğitimden başlayıp Batı

16- Karal, Osmanlı Tarihi, C.8, 565 v.d. Ayrıca bk. Shaw, Modern
Türkiye, s.310 v.d.; Esmer, Siyasi Tarih, s.402 v.d.

17- Mardin, Jön Türkler, s.288.

18- Tarık Z. Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaştır-
ma Hareketleri, İstanbul, 1960, s.78 v.d.

tarzında elemanlar yetiştirmek gereklidir.Yoksa taklitçilik ülkeye bir şey getirmez ve işe de yaramaz.Baticıların istediği Batı uygarlığına katılmaktır,yoksa onların kültürlerini almak değildir.Bunun dışındaki Batı'cılık,hem aldatıcıdır ve hemde Türk kültürünün gelişmesinde zararlı olur.

Batı uygarlığının bir takım maddî yanları,Douğdan veya İslâmlıktan alınmıştır.Ancak yeni gelişmelerle bilimlerin iyiye götürülmekte idi.Böylece Batı uygarlığı yalnızca maddî ilerlemelerin,başarıların uygarlığı değil;bütünüyle yaşayışta,düşüncede v.b.yanlarıyla farklı bir duruma gelmiş bir uygarlıktır.Öyleki,maddî yanlarıyla temasa gelen milletlerde onunla uyuşmak için kendi millî değerleri ile çatışmalar ve sorunlar görülmektedir.Onun için bizde de çoğu kesimler,yalnızca teknikleri alma yollarını araştırmaktadırlar¹⁹.

11.Meşrutiyetin ilânı ile,Batı etkileri getirmek için uğraşanların başında P.Sebahattin,A.Cevdet,Kılıçzade Hakkı Bey v.b. leri gelmekte idi.Meşrutiyetin ilânından sonra P.Sebahattin'in gazetelerde yayınlanan beyannamesinde,serri halinde yapılmasını gerekli gördüğü ıslâhat esaslarını anlatıyordu.Ayrıca konferanslarda vererek fikirlerini anlatmıştır²⁰.

Baticılar en çok Abdullah Cevdet'in çıkardığı İctihat Dergisi etrafında toplanıyorlardı.Baticıların İctihat'ta yayınlanan programlarında yer alanlardan Kılıçzade Hakkı Bey'in kaleme aldığı plânın önemlileri özetle şöyleydi :

- 1-Bütün Şehzade'lerin eğitim ve öğretimine dikkat edilmesi,
- 2-Padişah'ların cariye kullanmayıp,tek kadınla evlenmeleri,
- 3-Fesin kaldırılıp yerine bir serpuşun kabulü,
- 4-Fabrikaların geliştirilmesi ve yerli malı giyilmesi,
- 5-Kadınların giyimi ile diğer yanlarına kimsenin karışmaması ve onlara gereken saygının gösterilmesi,
- 6-Kızların okuması ile evlenme işlerinin düzeltilmesi,

19- Hilmi Z. Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat I, (1940), s.757-775 ; Tarık Z. Tunaya, "11.Meşrutiyet'in Siyasi Tefekküründe Garpcılık Cereyanı", İÜHF (1940), s.589-594.

20-Cemal Kutay, P.Sebahattin ve İctihat Terakki, İstanbul, 1967, s.242-246; Kuran, İnk.Hareketleri, s.438-484; Mardin, Jön Türkler, s.215-224.

7-Medreselerin ilga edilmesi ve Batı tarzında yenilerinin yani okulların açılması,

8-Okuyucuların,üfürükçülerin,sıtma bağlayıcıların yasaklanması,

9-Yaşlılara okuma-yazmanın öğretilmesi,

10-Mahallî yönetimlerin kendi işlerini (yol,köprü,fabrika v.b.) kendilerinin yapmaları,

11-Mevcut kanunların ıslâhı,

12-Arap harfleri yerine latin harflerinin alınması gibi esasları kapsıyordu²¹.

Baticılar,Tanzimat'tan beri yapılan yenilikleri mantıklı bir sonuca götürmek amacındaydılar.Ülkeyi Batı uygarlığına götürmek,din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak istiyorlardı. Ancak bunu yaparken de diğer fikirlerle anlaşmazlığa düşüyorlardı.Bunun sonucu olarak geniş bir tartışmalı dönem açılmıştı²².

C - Eğitim-Öğretim :

11.Mahmut döneminden itibaren medrese dışında bir eğitim sistemi kurulmasına başlanmıştı.Yakın tarihimizin Batılılaşma devri diye isimlendirilen dönemi içinde yapılan Eğitim reformları pek çok çabalardan sonra 1908'lere gelmişti.Eğitim kurumları da öteki sosyal kurumlar gibi günün ihtiyaçlarına cevap verdikleri sürece yaşamışlar,aksi halde değişikliklere uğramışlardır.Bizdeki gelişmede öyle olmuştur.Kuruluş ve daha sonraki devrelerde çok iyi işleyen medrese sistemi,son dönemlerde çağın ihtiyaçlarını karşılayamamış ve tartışmalara konu olmuştur.

Eğitim-öğretim konusunda tartışmalı girilen 11.Meşrutiyet döneminde,tartışmalar daha da yoğunlaşmıştır.Genellikle

21-Turhan,Kültür,s.286-288.Bilgi için ayrıca bk.Safa,Türk İnkılabı,s.51-56; Hanioglu,Cevdet,s.375-383;Mardin,Jön Türkler,s.177-183;Bayur,Türk İnkılabı,C.2,s.440-443.

22-Bayur,Türk İnkılabı,s.499 v.d.Ayrıca bak.Mümtaz Turhan,Batılılaşmanın Neresindeyiz,Istanbul,1961,s.71 v.d.; Tunaya,Batılılaşma,s.76 v.d.; Berkes,Baticılık,s.13-34.

bu devre eğitim-öğretim yönünden ikiye ayrılmaktadır. Birinci, devre 1908-1914 arası olup bir nevi bocalama devresi olmaktadır. Bu yedi yılda Türk olmayan milletvekillerinin, patrikhanelerin, siyasî fırkaların, basın ve yabancı devletlerin gösterdikleri zorluklar ve engeller dolayısı ile fazlaca önemli adımlar atılamamıştır. Bu devrede çok sayıda nazır değişmesi de istikrarsızlığın belirtisidir.

İkinci devre ise, 1915-1918 olarak savaş dönemidir. Ancak buna rağmen bu dört yılda hükümet, çoğu tartışmaları susturarak, yabancı baskı ve kapitülasyonları kaldırarak ve yabancı okulların bazılarını Maarif kontrolüne alacaktır. Uzun devre Şükrü Bey'in başta kaldığı bu devrede, savaşın yıkımı, öğrenci ve ödenek zorluklarına rağmen hayli adımlar atılmış olmaktadır²³.

İkinci Meşrutiyet eğitim-öğretim işlerini belli bir sırayla ele alacak olursak :

a- Görüş ve Düşünceler :

1908-1918 döneminin eğitim-öğretim işlerinin veya düşünülenlerle yapılanların iyi anlaşılabilmesi için, önce bu konudaki görüşler üzerinde kısaca durmak gerekir. Çünkü bu devrede eğitim-öğretimi bunlar yönlendirmişlerdir.

1- Emrullah Efendi :

Emrullah Efendi 11. Meşrutiyet döneminde eğitim-öğretimi modernleştirme çabalarında etkisi olmuş, düşünür ve devlet adamlarından biridir. Avrupa'ya giderek incelemeler yapmıştır. Ayrıca çeşitli yayınları vardır. 1 yıl 3 ay kadar Maarif Nazırlığında bulunmuştur. Fikirleri, kültürü ve yaptığı işlerle ülkenin önemli sorunlarına eğilmiş, Millî Eğitim tarihimize unutulmaz bir iz bırakmıştır. Bakan olunca teşkilâta yayınladığı genelge de , Maarif'in önemini ve kutsallığını belirtmişti. Emrullah Efendi, 1909'da Maarif-i Umumiye Kanun Lâyihasını hazırlayarak (3 bölüm 220 madde) bütün eğitim sorunlarını bir bütün olarak

23- Ergin, Maarif, C.4, s.1053 v.d. Tanzimat devresindeki eğitim politikası ve gelişmeler için bk. Cahit Y. Bilim, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma, Eskişehir, 1984, s. 18-30.

ele aldı.Ancak bu tasarı bir türlü kanunlaştırılmadı.Onun için sorunları parça parça halle çalışacaktır.

Emrullah Efendi'nin zamanında Tuba Ağacı Nazariyesi ikinci bir Maarif tartışması oldu.Maarifi Tuba Ağacına benzeterek,ıslâhata ve teşkilâta "Tedrisat-ı İptidâiyeden değil, Tedrisat-ı Aliye'den başlamak gerekir" demişti.Emrullah Efendi bununla kültürü ilerlemiş Milletlerde Maarif reformuna aşağıdan başlanabilir.Çünkü o kültür çevresinde yetişen ilköğretim öğretmenleri millete o eğitimi verebilir.Fakat bizde ise henüz bu ideal kurulamamıştır.Bunun için gerekli olan idealleri,ilk ve orta öğretmenlerine Üniversite hazırlayacaktır görüşünden hareket etmektedir.Buna da Sâti Bey karşı çıkmıştır²⁴.

Emrullah Efendi düşünce ve uygulamalarında yakından tanıdığı Fransa'yı örnek almaktadır.Bütün ilerlemeleri ilime bağlar."Bir milletin mutluluğu öğretim ile sağlanabilir." diyor.Okul yapmak,Öğretmen sayı ve seviyesini yükseltmek ister.Batı ülkelerinde anayasalara girmiş olan mecburî öğretim ilkesini savunur.Kısaca 11.Meşrutiyet dönemi Millî Eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi devri vardır ki,oldukça önemli adımlar atılmıştır²⁵.

2-Sâti Bey:

Sâti Bey 11.Meşrutiyet'ten sonra yöneticilikten öğretmenliğe dönmüş ve başarılı çalışmalarından dolayı da 1909'da geniş yetkilerle Darülmüallimin müdürlüğüne getirilmişti.Maarif işlerini iyi bilen Sâti Bey,öğretmen okulları müfredatlarında yenilikler yapmıştı.Çeşitli uygulamaları yanında, Tedrisat Mecmuası,Vakit gazetesi,Tanin gazetesi,Terbiye Dergisi gibi yayın organlarında yazılar yazarak,düşüncelerini basın yolu ile de anlatıyordu.Daha çoğu ilköğretim konularına ağırlık

24- Ergin, Maarif, s.1056-1058; Ülken, Düşünce Tarihi, s.296 v.d.

25- Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul, 1974, s.170-171. Ayrıca bk. Ergin, A.g.e., s.1056; Kuran İnkılâp Tarihimiz, s.285 v.d.

lık veren Sâti Bey, ıslâhatın ilköğretimden başlatılmasından yana idi. İlköğretime ve ilkokullara önem vermekte, Emrullah Efendi'nin aksine düzeltmenin buradan başlamasını savunmakta idi. Ona göre ilkokullar olmazsa yüksek okullar olamazdı. Döneminde ve sonraları önemli izler bırakan, Fenni Terbiye adlı Pedagoji ve Eğitim alanlarıyla ilgili eseri ünlüdür. Burada eğitimi beden, fikir ve ahlâk olmak üzere üç bölüme ayırıyordu. 1910 yılında Darümuallimin'de yaptığı konuşmada; "Öğretmenlik her şeyden önce eğitimciliktir. Eğitimcilik ise bir hünerdir, bir sanattır. Bu sanatın özel metodları ve kuralları vardır. Yalnız bilgi ile öğretmen olunmaz v.b." diyordu. Öğretim metoduna önemli yer veren Sâti Bey'de Fransız eserlerinden yararlanmaktaydı²⁶.

3-Ziya Gökalp:

Ziya Gökalp, 11. Meşrutiyet döneminin 4 karşıt fikir hareketi arasında denge kurmaya çalışan düşünürlerin başında gelir. Milliyet anlayışından hareket eden Gökalp, millet için, "Ülküleri, dil, din, kültür ve duygu kardeşlerini birleştirip hepsini siyasi bir sınır içinde tutmaktır." diyordu. 1913'te İstanbul'da Genç Kalemler'deki yazı arkadaşlarıyla da buluşan Gökalp, İttihat ve Terakki merkez üyesi olarak Türk Yurdu ve Muallim dergilerinde yazılar yazmaya başladı. Bu tarihte yazdığı "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" adlı yazıları ona büyük ün sağlamıştı. İlmî, içtimai, siyasi ve dinî dersler vermeğe başladı. Yeni mecmuada yazılarının bir kısmı Terbiye ile ilgili konulardı.

Toplum eğitimi konusundaki düşünceleri şöyleydi:

- Millî dil ve tarihimizi öğretiriz.
- İslâm esasları ve İslâm tarihimizi okuturuz.
- Matematik ve Tabiiye gibi ilimleri ve yabancı dilleri öğretiriz.

26- Ergin, Maarif, s.1056. Sâti Bey'in düşünceleri için ayrıca bk. Koçer, Modern Eğitim, s.174 v.d.

Gökalp, asıl Eğitim alanındaki düşüncelerini Eylül 1916'da İstanbul'da toplanan İttihat ve Terakki kongresine sunduğu raporunda görmekteyiz²⁷. Gökalp, daha sonra 1917 kongresinde de, eğitim ve öğretimin millileştirilmesinde etkili oldu. Ayrıca Emrullah Efendi'nin başlattığı eğitim reformunu benimseyip savundu. Onun başlattığı reformu Gökalp, Türkçülük ve moderncilik açısından tamamlamıştır²⁸.

4-İttihat ve Terakki Cemiyeti:

İttihat ve Terakki beyannamesinde; "Cemiyet öğretmenleriyle, ilmi müesseseleriyle, faydalı neşriyat ve teşebbüsleriyle milletin siyasi ve sosyal terbiyesine hizmette, seçmelerde millete rehberlikte devam eder" denilmekteydi.

Bunlardan anlaşılıyor ki İttihat ve Terakki cemiyeti de, okullardaki öğretimin, yönetimin cemiyete ait olmasını istiyordu. Hatta okullarda takip edilecek programların düzenleme işi bile cemiyet merkezine ait olacaktı. Okulların idaresi ve devamı için "Maarif onluğu" adı altında bir para cemiyete üye olan kişilerden vergi şeklinde alınacaktı. Ayrıca öğretmen sorunu ilede ilgileniliyordu. Bunun için de mevcut okullara ve yeni açılacak okullara öğretmen yetiştirmek amacı ile Selânik'te Hususî Muallim Mektebi'nin açılması kararlaştırıldı. Ancak hükümet doğrudan ele geçirilince politika değiştirildi. Evkaf'ın izlediği yola el atıldığı gibi, azınlıkların politikalarını da düzeltmek için çalışmalar yapıldı. Gün geçtikçe cemiyet etkili oluyor ve Meclis dışındaki büro merkezi kültür v.b. işlerle daha çok ilgileniyordu. Öyle ki 1913'te cemiyet, milletin Millî Eğitimi ile uğraşır hale gelmiş durumdadır. Bu günlerde izlenecek yolu gösteren bir program hazırlayıp yayımlanmıştır. Bu programda ilköğretime ağırlık verilmiştir. Bununla Cemiyetin, ilköğretime ele aldığı görülüyor. Bütün halkı ilk-

27- Rapor için bk. Koçer, Modern Eğitim, s.178-180.

28- Ülken, Düşünce Tarihi, s.505-525. Bu konuda ayrıca bk. Bayur, İnkılap Tarihi, s.1056 v.d.; Koçer, A.g.e., s.176-180 ; Ülken, " Fikir Hareketleri ", s.775.

öğretim imkânına kavuşturmak için birçok yollar araştırılmaktadır.

Böylece İttihat ve Terakki Eğitim-Öğretime önemli ölçüde müdahale etmektedir. Ders programlarında önemli değişiklikler yaptırtmıştır. Toplum hayatında gerekli olan ziraat, ticaret ve sanata ait bilgilerde ders programlarına koydurtulmuştur²⁹.

5-Prens Sabahattin:

Konumuz olan dönemin kültür işlerinin anlaşılabilmesi için Prens Sabahattin ve fikirlerinede bakmak gerekir. Prens Sabahattin 11. Meşrutiyet'te gençliğin uyanmasına ve kültür işlerine büyük önem vermiş bir saray mensubudur. Jön Türkler'le beraber çalıştı. İttihatçılar ona karşı ihtiyatlı davrandılar. O da yazıları ve konferanslarıyla gençliği uyarmaya çalıştı. "Türkiye Nasıl Kurtulabilir?" adlı kitabında yolları gösterdi. Bir Anglo-Sakson hayranlığı ile eğitimi de eğilmektedir. Fikirleri o dönemde ilgi toplamakla birlikte uygulanırlığı şansı olmamıştır.

Eğitim için, bir toplumun ıslahı, önce onun meslekî içtimai tanınmasına bağlı görmektedir. Samimi bir Batılılaşma istiyor. İlmî içtimadan hareket edilmesini öngörüyor. Avrupa Ülkelere örnekler çiziyor. "Mekteplerimizdeki basit bir terbiye ile, sadece nazari bilgilerden ibaret bir Maarif programı, sosyal yükselişimizi temine katiyyen muvaffak olamaz." diyor. Maarif'in amacının yalnızca hükümete memur yetiştirmek olmadığını, iş hayatına da dönük olması gerektiğini savunuyor. Tahsilin, aile hayatı ile çalışma hayatının yardımcıları olduğunu anlatıyor. Ayrıca "Günlük hayata yardımcı olması öngörülmelidir." diyor. Kız-erkek, eşit ve birlikte yetiştirilecek bir toplum hayatından yanadır. Eğitimin amacının, aydın kafalarla donatılmış bir nesil yetiştirmek olması gerektiğini ve uygulamalarını buna göre yapmasını teklif eder³⁰.

29- Enver Bolayir, Talât Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1946, s. 37. Bu konuda ayrıca bk. Koçer, Modern Eğitim, s. 180-182 ve 225 v.d., Ergin, Maarif, s. 1058.

30- Ülken, Düşünce Tarihi, s. 548-551; Ege, Sabahattin, s. 370 v.d.; Cemal Kutay, Üç Paşalar, İstanbul, 1964, s. 214 v.d.; Koçer, Modern Eğitim, s. 182 v.d.; Kuran, İnkılâp Tarihimiz, s. 226-235.

b-Merkez Teşkilâtı:

Meşrutiyet'in ilânından sonra çeşitli kuruluşlarda olduğu gibi, fazla memur ve üyelerle doldurulmuş olan Maarif Nezaret'inde de yeni ayarlamalara gidildi. Meclis-i Kebîr-i Maarif, bir başkanla beş üyeden kurulu ve daimi hale getirildi. Nezaret daireleri de aşağıdaki gibi adlandırılmıştı :

- a- Tedrisat-ı İbtidaiye (İlköğretim)
- b- Tedrisat-ı Tâliye (Orta öğretim)
- c- Mekâtib-i Hususiye (Özel öğretim)
- d- Tahrirat (Yazı işleri)
- e- Muhasebat (Muhasebe işleri)
- f- Sicil İşleri (Üzülük işleri)
- g- İstatistik
- h- Donatım
- i- Evrak

Bunlara ek olarak 1910 bir Tedrisat-ı Aliye (Yüksek öğrt.) Dairesi kurulmuştur. Bakanlık Müfettişleri de Meclis-i Kebîr-i Maarif'e bağlanmıştır.

9 Mart 1912'de çıkarılan bir yönetmelikle ise, merkez kuruluşu yeniden düzenlendi. Üyeleri Darülfünun, yüksek okullarla diğer bazı öğretim kurumlarının müdür ve öğretmenlerinden ve Bakanlık ileri gelenlerinden oluşturulan 28 kişilik bir daimî Meclis-i Maarif kurulmuştur. Bu uygulama ile öğretim daireleri de ; Aliye, Tâliye ve İbtidaiye olarak üçe indirilerek ayrıca şubeler kurulmuştur. Ayrıca her yıl Bakanlık'ça seçilecek 10 il maarif müdürü, 5 sultanî ve idadî müdürü ya da öğretmeni, 5 öğretmen oklu müdür ya da öğretmeni, 5 özel okul müdür ya da öğretmeni ile sayısı 12'yi geçmemek üzere Bakanın dışarıdan çağıracağı kişilerin katılmasıyla bir ay süreli Meclis-i Kebîr-i Maarif'in yıllık toplantılar yapması esas kabul edilmiştir. Bu şimdiki Millî Eğitim Şurası'nın bir başlangıcı olmaktadır³¹.

31- Koçer, Eğitim, s.186-188. Ayrıca bk. Faik R. Unat, Türkiye Eğitim Sistemi'nin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964, s.25 v.d.

Şükrü Bey'in bakanlığı zamanında 1914'te Meclis-i Kebir-i Maarif kaldırılmış ve merkez teşkilâtına bir Mimarî Şubesi ile Okul Sağlık Dairesi eklenmiştir. Bundan bir süre sonra Telif ve Tercüme Heyeti'nin bir takım ilmi kurulların çalışmaları ile geniş ölçüde yayın çalışmasına geçilmiştir.

Diğer yandan savaşta ölen şehitlerin çocukları için Darüleytamlar Genel Müdürlüğü ile Darüleytamlar (şehit ve kim-sesiz çocuklar evi) kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca 20 Nisan 1916'da İstanbul'da Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti bir törenle açıldı

Müfettişlerin uyacakları talimatname 1916'da çıkarıldı. Buna göre müfettişler : 1-Teftiş, 2-Tahkikat, 3-Talimat ve İrşad gibi üç görevle yükümlü tutuldular. Ayrıca müfettişler memuru buldukları bölgenin nüfusu, ekonomik ve sosyal hayatı ile de ilgilenip yıllık raporlar vereceklerdi. 1913 İl İdaresi Kanunu ile illere dönük uygulamalar getirildi³².

11. Meşrutiyet döneminde gelen bakanlar ve Bakanlık eğitim-öğretim işleri ile çok uğraşmışlardı. Ancak halk bu işlere pek ilgi göstermiyordu. Sürekli savaşlar da yeni düzenlemelere fırsat (para v.b.) vermiyordu. Ya da halk bu görevi de her şey gibi devletten bekliyordu. Onun için başarılı olunamıyordu.

c- Kanunlar - Yönetmelikler :

11. Meşrutiyet döneminde Millî Eğitim'deki ilerlemeler için pek çok yeni uygulamalar getirilmiştir. Bunların bir kısmını kanun, bir kısmı da geçici kanun şeklindedir. Ayrıca sık sık değişen yönetmeliklerle eğitim-öğretim işleri yürütüldü.

1908'de meşrutî yönetime geçildiğinde, bütünüyle bir yürürlü uygulamaya konulamayan 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlükte idi. Meşrutiyet Maarif nazırları, ileri sürülen şu durumlardan birini seçmek zorunda bırakılmışlardı :

a- 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümlerini tamamıyla yürürlüğe koymak,

b- Meşrutiyet'in gerektirdiği şekilde, günün ihtiyaçları-

32- Unat, Eğitim Sistemi, s.154 v.d. Ayrıca bk. Koçer Modern Eğitim, s.187 v.d.

nı karşılayacak bir Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı hazırlıyarak eskisini yürürlükten kaldırmak,

c-1869 Nizamnamesi'ni yürürlükte tutarak,çeşitli eğitim konularını zaman ve sırasına göre ele alarak,yeni ihtiyaçlara göre ayrı ayrı kanun tasarıları hazırlamak.

1908'den sonraki iki yılda basın ve Meclis başta olmak üzere bu eğitim sorunları tartışılmıştır.Özellikle Türk olmayan millîetvekilleri,patrikhaneler,siyasi fırkalar,basin ve dış baskılar işe karışmaktaydı.Onun için iki yılda 7 nazır değiştiği halde hiç bir şey yapılamamıştı.Bunlardan sonra gelen Nail Bey'de 8 ay 19 gün görevde tutunduğu halde tartışmalar yüzünden bir şey yapamamış ve ayrılırken "Nezaretim suresinde büyük bir başarıya mazhar olamadım" diyerek başarısızlığını itiraf etmişti.Arkasından Maarif'çi Emrullah Efendi getirildi.Bir yıldan çok bu görevi sürdüren Emrullah Efendi'nin,birinci yola gitmemek için olan engeller dolayısı ile ikinci yolu seçtiğini görüyoruz.

Önce (1909) Maarif-i Umumiye Kanun Lâyihasını hazırlamıştı.Üç bölüm ve 220 maddeden oluşan Lâyiha bütün maarif sorunlarını bir bütün olarak ele alıyordu.Ancak Lâyiha bir türlü kanunlaştırılmadı. Bu yüzden Emrullah Efendi eğitimle ilgili sorunları parça parça olarak halletme yoluna gitti.Emrullah Efendi'nin kanun ve yönetmelik projeleri oldukça önemli girişimlerdir³³.

Yüksek öğretime önem vermekte birlikte ilköğretimi de ihmal etmemiş,ilk önemli iş olarak Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Lâyihasını hazırlayıp Meclis'e sunmuştur.Bu Maarif-i Umumiye Kanunu Lâyihasının bir parçası idi³⁴.Ne var ki tasarı bir türlü kanunlaştırılmamış ve yıllarca sürüncemede kalmıştır.1912'de ele alınmış ama Meclis dağıtıldığından yine kalmıştır.Yeni Meclis'te Maarif Encümeninde 23 Eylül 1913'te görüşülmeye başlanmıştır.Bir çok safhalardan geçtikten sonra,Şükrü Bey'in zamanın

33- Koçer,Modern Eğitim,s.170.

34- Osman Ergin, Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısının kesin olarak kim tarafından hazırlandığının bilinemediğini;ancak H.Âli Koçer'in de belirttiği gibi Emrullah Efendi tarafından hazırlanmış olması gerekir.

da küçük değişikliklerle geçici kanun olarak çıkarılır.Yürürlüğe konduğu tarih 6 Ekim 1913'tür.Böylece bu uygulama getirildiği gibi arkasından savaş dönemine girildiğinde hükümet geniş yetkiler alacağı için engeller azalacaktır.

Emrullah Efendi'nin kanun tasarısında,ayrıca bir Tedrisat-ı İbtidaiye vergisi öngörülüyordu.Çıkan son şeklin 15.maddesinde,"İbtidaiye mekteplerinin tesisine gerekli arsanın,mektep binasının,öğretmenlerinin maaşları,işe masrafları,tamir işleri,araç gereç v.b.temin mecburedendir.Vilâyet meclis idareleri bu masrafları aşar vergisi ile oranlı olarak mükelleflere tevzi eder.."denilerek bu vergi konulmuş ve 1923'e kadar uygulanmıştır³⁵.

Bundan sonra Şükrü Bey'in Bakanlığı süresinde yetkilerde genişlediği için bir çok uygulamalara (yönetmelik,genelge ile) gidilmiştir.1915'te Mekâtib-i Hususiye Tâlimatnamesi ile yabancı okullara kontrol ve denetim getirildi.1914'te de Maarif müdürlerinin yetkilerini düzenliyen yönetmelik çıkarılmıştı.Bu arada hem tefrik (ayırma) ve hemde Tevhid-i Tedrisata doğru adımlar atıldı.1916'da İttihat ve Terakki Genel Heyeti toplandığında Maarif konusunda da kararlar alınmıştır.Bu kararlarla Evkaf ve Maarif'in işleri ayrıldı.Gökalp'ta 24 Eylül 1916 da Tanin'de yayınlanan makalesinde,okulların Maarif'e devredilmesini istemektedir.İki bakanlığın birbiri ile uyum içinde olamadıklarını gerekçeleri ile anlatmaktadır.İşte bu görüş Tevhid-i Tedrisata doğru atılan ilk adımdı.Bu arada yine Gökalp'ın direktifi ile medreseler,Evkaf'tan alınarak Meşihat-ı İslâmiye'ye verilmekle de Tefriki Tedrisat'a da gidilmiştir.Gökalp çok etkili oluyor ve onun önerdiği yollardan gidiliyordu³⁶.

Bütün bu alınan kararlar ve yol göstermeler Maarif Nezaretine yansiyordu.Bunlara uygun olarak çıkarılan yönetmelik ve genelgelerle Maarif'i ilerletmeye çalışıyorlardı.

35- İsmail H.Baltacıoğlu,Terbiye,İstanbul,1932,s.44.Ayrıca bk. Ergin, Maarif, s.1090-1096;Koçer, Modern Eğitim, s.171.

36- Ergin, A.g.ler, s.1114 v.d.;Mustafa Ergün, "Atatürk'ün Eğitim Değerimlerinin Anlamı", Ç.E.D.(1984), s.13.

d- Okullar :

Ayrıntılara inmeden 1908-1918 yılları arasında yeni şekil verilen, ıslâh edilen ya da yeniden açılan okullara ve seçimine bakacak olursak, askerî okullar da dahil olmak üzere şöyle bir sıra izler :

Askerî Okullar :

- 1- Harbiye Mektebi; Bu dönemde çok önem verildi, elbiseleri yenilendi ve öğretmenleri özenle seçildi.
- 2- Erkân-ı Harbiye Mektebi; Bu okul ıslâh ve yeni şekliyle 1909'da Yıldız'da bir törenle açıldı.
- 3- Zabitan Tâlimgâhı; 1909'da eksik tahsilli zabitleri yetiştirmek için açıldı.
- 4- Jandarma Mektebi; 1909'da önce 5 okul olarak açıldı.
- 5- Askerî Rüştîyeler; 1908'den sonra ıslahat yapılmıştır.
- 6- Askerî Levazım Mektebi; 1908 sonrasında açılmıştır.
- 7- Daire-i Harbiye Mektebi; 1908 sonrasında açılmıştır.
- 8- İhtiyat Zabitleri Mektebi; 1910'da bir tür yedeksubay okulu.
- 9- Bahriye Mektebi; 1908 sonrası ıslâh edildi.
- 10- Çarkçı Mektebi; 1917'de yeniden açılmıştır.
- 11- Kâtip Mektebi; 1917'de açılmıştır.
- 12- Namzet Mektebi; 1913'te açılmıştır.
- 13- Muzıka Mektebi; 1917'de açılmıştır.

Maarif'e bağlı okullar ise şöyledir :

- Ana Mektepleri; 1908 sonrası yeniliği olarak 1915'te açıldı.
- İbtidai Mektepleri; 1913'ten itibaren Tedrisat-ı İbtidaiye kanunu ile açılmıştır.
- Erkek Rüştîyeleri; 1908 sonrası yenilikler yapılmıştır.
- İnas (kız) Rüştîyeleri; 1908 sonrasında ıslâh edildi.
- Erkek İdadileri; 1908 sonrasında ıslâh edildi.
- Nümüne Rüştîyeleri; 1908 sonrasında ıslâh edildi.
- İnas İdadileri; 1913'te açılmıştır.
- Erkek Sultanileri; 1908 sonrasında ıslâh edildi.
- İnas Sultanileri; 1915'te açılmıştır.
- Hususi Mektepler; 1915'te kontrol ve denetime alındı.
- Azlık Mektepleri; 1915'te kontrol ve denetime alındı.
- Yabancı Mektepleri; 1914'te imtiyazları kaldırılmıştır.

Yüksek öğrenim, meslek ve ihtisas okulları :

- 1- Darülfünun; 1908'den sonra yenilikler yapılmıştır.
- 2- İnas Darülfünunu; 1915'te teşkilâtlanmıştır.
- 3- Gece Dersleri Mektepleri; 1908 sonrası yeniliği.
- 4- Rusumat Memurları Mektebi; 1909'da gümrükler için açıldı.
- 5- Polis Memurları Mektebi; İlki 1907, asıl 1909'da teşkilâtlandı.
- 6- Dişçi Mektebi; 1909'da açıldı. Kızlar için 1917'de açıldı.
- 7- Muzıka Mektebi; 1910'da İstanbul Belediyesince açıldı.
- 8- Maliye Memurları Mektebi; 1910'da açılmıştır.
- 9- Kondüktör Mektebi; 1911'de açılmıştır.
- 10- Tabip Muavinliği Mektebi; 1915'te sağlık işleri için.
- 11- Darülelhan (Konservatuvar); 1916'da açılmıştır.
- 12- Belediye Memurları Mektebi; 1911'de açılmıştır.
- 13- Kadastro Memurları Mektebi; 1911'de açılmıştır.
- 14- Evkâf Memurları Mektebi; 1911'de açılmıştır.
- 15- Darülbedayi (Güzel Sanatlar) ; 1914'te açılmıştır.
- 16- Çırac Mektepleri; 1914'te açılmıştır.
- 17- Tabiye-i Bedeniye Muallim Mektebi; 1914'te açılmıştır.
- 18- Darüleytamlar; 1915'te teşkilâtlandırılmıştır.

Yukarıdaki tarihlerden de anlaşılacağı gibi, bu devrede çalışmada bulunan okulların çoğu yeni açılmış, ötekiler de önemli ölçüde ıslâh edilmişlerdir³⁷.

e - İdarî İşler :

Merkez teşkilâtından sonra eğitim-öğretimin ağırlığı illerde 1914 yönetmeliği ile Maarif müdürlerine verilmişti. Okullar birinci derecede Maarif müdürlüklerine karşı sorumlu idiler. 1916'da ki talimatnamede müfettişlere oldukça çok yetki ve görevler vermekte idi.

Talimatname müfettişlerin görevlerini çizerken, eğitim-öğretime yardımcılığı esas alınmıştı. Okul binaları ile levazim işleri, ders araçları (sıra, tahta, kürsü v.b.) öğrencilerin yetiştirme

---

37- Ergin, Maarif, s.1172-1243; Koçer, Modern Eğitim, s.190-217. Bu okulların daha önceki durumları ile ilgili bilgi için ayrıca bk. Bilim, Eğitimde Çağdaşlaşma, s.45-74.

ve olgunluk derecesini kontrol ve öğrencilerin sağlık işleri ile ilgilenecekler ve okul idaresine yardımcı olacaklardı. Öğretmenlerin ders ve ahlâk durumları ile ilgilenir ve yolsuzluk gibi hallerde teftiş ederek cezalandırılmasını teklif ederler. İyi çalışanların da takdir almasını sağlarlar. Öğrenci devamı ile, azınlık okullardaki Türk dili ve Osmanlı tarihinin ne önemde okutulduğunu denetlerlerdi. İstatistikleri inceler ve kendi kanaatları ile Maarif dairelerine verirler. Öğretmenlerin meslekteki eksikliklerini okul müdürleri ile de işbirliği yaparak tamamlar ve onlara yol gösterici olurlardı. Örnek dersler vererek onlara rehberlik edeceklerdi. Öğretmenlere emir ve direktif verirlerken kırıcı olmayacaklar, bir odaya alarak uygun bir dille uyaracakları da belirtilmiş olmaktadır. Köy okullarında bahçe ve çevre düzenlemesi görevi de verilmişti³⁸.

Görüldüğü gibi yönetim işlerinde müfettişlere oldukça çok görevler ve yetkiler verilmiştir. Müfettişlerin, okul müdürleri ile işbirliği içinde çalışmalarını istenmektedir. Okullarla Maarif daireleri arasında idarî bağları müfettişler kurmakta idi. Yol ve ulaşım zorlukları olduğu için müfettişlerle idarelere geniş yetkiler verilmişti.

Orta öğretimde de, ilköğretimde olduğu gibi sorunların parça parça halledilmesi yoluna gidilmişti. 1913 yılından itibaren orta öğretimde de yeni uygulamalara geçilmişti. Bu sıralar rüştiyeler kaldırılmış, yerine 6 yıllık ilkokullar uygulamasına geçilmişti. Bunların üzerine kurulu idadilerin ve özellikle kız idadilerinin düzenlenmesi bu işe taraftar olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (kültür işleri) eseridir.

Orta öğretimde meşrutiyet yıllarında yapılmış en önemli değişiklik sultanî teşkilâtında oldu. Süresi, programları yeniden düzenlendi. Bununla orta öğretimde ikinci bir tür kuruluş oluştu.

Bu devre Maarif'çileri bir ilerleme kaydedebilmek için yine İttihat ve Terakki yolu ile okullara idareci tayinlerinde de lıkkatli olmaya çalışıyorlardı. Bilgili ve kültürlü kişilerden müdür tayin ediyorlardı. Bunun iyi örneklerinden biri, Sâti Bey'in

³⁸-Koçer, Modern Eğitim, s.187 v.d.

varılmı uallimine Müdür yapılması idi.Kendisine aynı zamanda bu kulları düzenleme yetkisi de verilmişti.Üç öğretmen dışında bütün öğretmenleri okuldan ayırmış(başka işleri de olduğundan) ve yerine yeni,çalışkan öğretmenler getirmişti.Öğrencileri sınava abi tutmuş ve sayıyı 750 azaltarak 150'ye indirmiştir.Böylece e örnek idare edilir bir kurum yaratmıştır.Buradan örnek alınarak,diğer okullarda da,öğretmenlerin derse gelmeleri sıkı kontrol edilmeye başlandı,gelmiyenlere maaş kesimi uygulanır oldu³⁹.

İdarî işler arasında söz edilmesi gereken uygulamalardan iri de illerdeki Maarif Encümenleri teşkilidir.Emrullah Efendi'in ikinci nazırlığı zamanında (1912) sıbyan ve ibtidai okullarının ıslâhı,yeniden açılması ile uğraşmak üzere il,liva ve kaza merkezlerinde birer devamlı Maarif Encümeni ve İstanbul'da ayrı- a şubeler de açılmıştır.İllerdeki Maarif Encümeninin birinci başkanı vali,ikinci başkanı maarif müdürü idi.Üyeleri bilgili,itibar- ı 8 kişi idi.Encümenler en az haftada bir toplanır,okulların idare ve ıslâhına,çeşitli yolsuzluklardan korumaya,paranın toplanması le harcanmasına v.b.leri görüşür ve kararlar alırdı.İl merkez encümenleri,il içindeki okulların ve hesaplarının kontrolünü yapar, eni inşaatlarla ilgilenirdi.Öğretmenlerin sınavı ve tayinlerini apardı.

Emrullah Efendi bu uygulamalara giderken Tanzimat dönemin- en örnekler de almıştır.İdarî işlerde yukarıda da görüldüğü gi- i müfettişlere çok görev ve yetkiler vermiştir.Eğitim-öğretimde i yeni uygulamaları,onların yardımları ile ilerletmek istemekte- ir⁴⁰.

f - İlmî Encümenler :

Bu konuda ilk adım 1851'de Encümen-i Daniş'le atılmıştı. ir takım değişmelerden sonra,1908'den itibaren yine bu konuya a yeniden Emrullah Efendi zamanında el atıldı.

Türk dilinin gramerinin yapılması,imlâsının ıslahı,sözlü- ünün düzenlenmesi,terimlerinin tesbiti v.b.Millî Eğitimimiz i- in esaslı ve önemli sorunlar 1908 Meşrutiyetin'den sonra günde-

9-Asım Us,Gördüklerim,Duyduklarım,Duygularım,İstanbul,1964,s.9.
0-Mustafa Ergün,"Emrullah Efendi'nin Hayatı,Görüşleri,Çalışmaları",DTCFD(1982),s.15 v.d.Ayrıca bk.Ergin, Maarif,s.1066.

me getirildi.Emrullah Efendi bu amaçla bir çok komisyonlar oluşturmuştur.Ancak ne varki bu komisyon ve encümenler çalışmaları ile önemli fazlaca bir şey ortaya koyamamışlardır.Ortaya koyulan,bir imlâ dergisi,sarf kitabı ile felsefe ve mimarî terimlerine ait iki dergi olmuştur

Yapılan çalışmalarda imlâda Arap harflerinin kullanılış şekillerinde bir takım değişiklikler teklif edilmiştir.Mevcut kitaplardan derlenerek bir sarf kitabı yazılmış ve terimlerinde eskiye yakın olarak,yine % 90 Arapça'dan karşılıklar alındığını görüyoruz.

Telif ve Tercüme Heyeti ve çalışmalarını da bu yoldaki gelişmeler olarak gösterebiliriz.Ancak şartlar,eleştiriler v.b. nedenler fazlaca bir şey ortaya koymaya uygun olmamaktaydı⁴¹.

g - Dersler ve Programlar :

Görüldüğü gibi 11.Meşrutiyet döneminde,kültür işleri olarak Maarif'te gelişmeler Emrullah Efendi ile başlamaktadır.Eğitim-öğretimin esasını teşkil eden derslerle programlar da onun zamanında ele alınmıştır.Proğramlara el atılırken genel olarak eğitim-öğretim için;"Meşrutî bir hükûmette terbiyenin esası hürriyettir.Eğitim hürriyeti için eşitlikte olmalıdır." demektedir.Çalışmalara bu açıdan bakılarak başlanmış,ayrıca eğitim,din kurallarına ve yurt çıkarlarına uygun olarak düzenlenmeye çalışılmıştır.Eğitim Bakanlığı'nı siyasi bir kuruluş olarak niteliyen Emrullah Efendi,ancak şu üç amacının olduğunu söylüyor: 1-İlmi himaye etmek,2-Vatandaşlara genel eğitim vermek, 3-Eğitim yolu ile Osmanlı birliğini sağlamaktır.Bundan sonraki program çalışmalarında hep bu ana amaçtan hareket edilmiştir⁴².

Bütün okullarda ders programları şu dört amaca dayanarak hazırlanmıştır:

- 1- Özellikle dinî ve ahlâkî öğretime önem vermek,
- 2- Osmanlı eğitimine önem ve geçerlilik kazandırmak,
- 3- Zihni ihtiyaçlara göre yararlı bilgiler vermek,
- 4- İbtidai ve rüştiyelerde askerî talimler yaptırmak.

41- Ergin, Maarif, C.4, s.1069 v.d.; Koçer, Modern Eğitim, s.189 v.d.

42- Ergün, "Emrullah Efendi", s.11 v.d.

İlköğretim de okutulacak derslerle programları; çocukların yaşlarıyla uygun olarak gezilerle yararlı oyunlar, el işleri, mîhîler, vatanî şiirler ve ruhsal gelişmelerini sağlayacak şekilde hazırlanacaktı. Çocukların zihinlerini açmak, önemli bilgileri öğretmek ve okuma-yazma öğretmek ana amaç olacaktı⁴³.

Orta öğretimde de işleri parça parça ele almak zorunda kalan Emrullah Efendi, bu okullarda son sınıfların tabiiye ve riaziye dersleri Fransızca olarak okutulacağından yabancı öğretmenler getirilecekti. Uygulamada bunu gerçekleştirmek mümkün olmıyış, yalnız çok dikkatli bir seçimle atanan öğretim kadrosu içine Fransızca bilen yardımcı öğretmenler de alınarak, yabancı dil öğretimine ve özellikle Fransızcaya önem verilmiştir. 1912 Taliye Anon Tasarısı gerçekleşemediği için, orta öğretimde de rahat uygulamalara ancak 1913'ten itibaren gidilebilecektir.

Bu sıralarda rüştiyeler kaldırılmış ve 6 yıllık ilkokullar kurulmuştu. Buna dayalı ve çeşitli amaçlı lise uygulamasında, on iki yılda ticaret, ziraat gibi kollara ayrılma getirildiği için programlara da, fen ve sanayi dersleri konulmuştur. Ancak bu uygulamalara yurdun her yerinde gidilememiştir.

Bu arada açılan kız liselerinin sorunları giderilmeye çalışılırken, illerdeki programlarda genelleştiriliyordu. Genel olarak lise sınıflarının dersleri; Türkçe matematik, tabiiye, tarih, oğrafya, mevalid (mevlidler), nebatat, hayvanat, resim ve Fransızca idi. Ancak erkek liselerinde derslerin zaman zaman artırıldığını görüyoruz.

Kız sultanilerinde okutulan dersler ve programları ise erkeklere göre daha zayıftı. İlk zamanlar kızlar için henüz yüksek öğrenim kapıları açık olmadığından, bu öğretim seviyesi onlar için yeter görülüyordu. 1916'da kızlar için Darülfünun kapıları açılınca bu programlardaki yetersizlik hissedilmeye başlandı. Onun için değişikliklere gidildi. Sureleri yeniden ayarlandı. Son iki yılı fen ve edebiyat olmak üzere iki kola ayrıldı. İllerdeki sınıflar artırıldı.

İdadilerin ders ve programları kız erkek ayırmaksızın 1915-1916 ve 1919'da önemli değişikliklerle geliştirilmeye çalışılmıştır diyebiliriz. Liselerin çeşitli amaçlı olan tipleri

erek bu okullara göre öğretmen yetiştirilememiş olmasından, gerekse yukarıda sözünü ettiğimiz gibi mezunlarına kaynak sıkıntılı çekildiğinden bu okullar genel şubeler şeklinde kurularak tünabilmiştir. Bu şekilde orta öğretimde idadi ile sultanî tipi be-
irmiş olmakla, sorunları artırmış oluyordu⁴⁴.

Meşrutiyet yıllarının kayda değer bir gelişmeside mesle-
li ve teknik öğretime önem verilmesi idi. Sanat okullarını Meşru-
iyet'ten önce Islâhhane komisyonları yönetirdi. 1913'ten sonra
ı okulların masrafları özel idarelere bağlandı. İdare ve proğ-
amları ele alınarak illerin ihtiyacını karşılar hale getirildi.
eknik öğretimdeki bir gelişme lise programlarında yer verilmesi
lmuştu. Diğeride il imkânları ile bu sanat okulları olacaktır. Ama
azırlanan programlar ve derslerin ihtiyacı olan ders araçları, a-
ölye ve özellikle bu öğretimi verecek öğretmen büyük sorundu. Bun-
ar sağlanamadığı için programlarla önemli bir sonuç alınamadı.

h- Üniversite (Darülfünun) :

11. Meşrutiyet döneminde bir yandan Darülfünun geliştiri-
irken, öte yandan da medreselerde ıslah çalışmaları yapılmıştır.
anzimat öncesinden beri çağdaş bilgilerin medreselere girmesine
aba gösterilmekte idi. Yüz yıl kadar bir süre; bu yola gidildiği
alde etkili olunamamıştı. Sanki yazılı olmuyan bir anlaşma gibi,
medreseler yeni okul ve bilgilere karışmıyor ve Batı tarzı okul
araftarları da medreselere dokunmamaya özen gösteriyorlardı.
medreselerle ilgili önemli düzenlemeler savaşa rağmen 1917'de
lmuştur. H. Kâzım Efendi, son dönemin aydın bir Şeyhülislâmi o-
arak Darülfünunda ki gelişmeler karşısında, bir kaç yıldır
artları hazırlanmakta olan, medrese ıslahatı ile ilgili gelişi-
eleri sağlamıştır. 2 Nisan 1917'de çıkarılan bir kanunla med-
eseleri Şeyhülislâmiğe bağlayarak yeni düzenlemeler getirmiş-
ir. Daha sonra 4 Ekim 1917'de de, tüzük ve yönetmeliklerle yeni
roğramları düzenlenmiştir. Bunlarla medreseler Şeyhülislâmiğe
ağlanırken yeniden düzen ve disipline alındı⁴⁵. Medreseler le

4- Unat, Eğitim Sistemi, s. 153 v. d.; Koçer, Modern Eitim, s. 198 v. d.
5- Mustafa Ergün, "11. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu
ve Islahı Çalışmaları", DTDFD (1982), s. 77-83. Ayrıca bk. Bayur,
İnkılâp Tarihi, C. 3, Kıs. 4, s. 381-385; Cemal Kutay, Kuruluşun ve
Cumhuriyet'in Manevî Mimarıları, Ankara, 1972, s. 12 v. d.

İlgili ayrıntıları, konumuz Darülfünun olduğu için bir yana bırakarak, Batı tarzı Yüksek Öğretime bakacak olursak, pek çok gelişme görürüz.

1908 ikilâbı ile her alanda yenilik yapılırken Darülfünun'da bu gelişmelerden payını almıştır. 1900'de 4. defa olarak açılan Darülfünun bir çok imkânsızlık içindeydi. 1908'den sonra, önce yeri Mülkiye Mektebinden alınarak ayrı bir binaya taşınmış ve müdürü değiştirilmiştir. Arkasından programları baştan aşağı değiştirildi. Tarih, edebiyat ve felsefeye ait dersler konuldu. Öğrenci kabul ve sayısı ile ilgili kısıntılar kaldırılarak, öğrencilerden ücret alınmasından da vazgeçildi. Bunun üzerine Darülfünuna öğrenci müracaatı çok arttı. 1909'da özel ve geniş bir binaya kavuştuktan sonra, öğretim araç ve gereçleri bakımından da geliştirildi. 1911'de Profesörler Kurulu kurmak, şube başkanlarını seçmek gibi hakları Emrullah Efendi sağlamıştır. Emrullah Efendi'nin yeni tüzükle geliştirdiği Darülfünun şu bölümlerden oluşuyordu :

- Dinî İlimler Bölümü
- Hukuk
- Fen
- Tıp (Eczacı ve Dişçilik Yüksek Okulu da Tıp'a bağlı idi)
- Edebiyat Bölümleri idi.

Emrullah Efendi 23 Nisan 1912'de yazdığı gerekçesinde Darülfünunu, kültürü yaratan ve yayan temel kurum olarak anlatıyor ve şöyle diyordu; "Darülfünun dediğimiy yüksek kurumlur, ilimler ve fenlerin hem yayılmasına ve hemde ilerlemesine hizmet eder. Bu iki hizmet birbirinden ayrıdır. 1-İlimleri ve fenleri yaymak halk arasına dağıtmak demektir. 2-Darülfünunların ikinci görevi, ilmin ilerlemesine hizmettir. Bu kurumlar ilmi yaymakla kalmazlar, ilerlemesine de hizmet ederler⁴⁶." Darülfünunun bu ilk teşkilâtlanması Emrullah Efendi'nin eseri olmaktadır. I. Dünya Savaşı'na kadar olan bu devrede fikirler ortaya atılmış, tartışılmış ama uygulamalar çok değildir.

Darülfünunun asıl Şükrü Bey'in Bakanlığı zamanında teşkilâtlanmıştır. Şükrü Bey, çoğu Alman olan; Edebiyat Fakültesine 10, Fen Fakültesine 6, Hukuk Fakültesine 4 olmak üzere yabancı Profesörler

- Koçer, Modern Eğitim, s.199 v.d.

getirtmişti. Bu dönemde Darülfünun bir yüksek okul hüviyetinden çıkarak, Üniversite ve fakülteleri halini almıştır. Darülmesai adıyla bir çok araştırma Enstitüleri kurulmuş ve bilim adamları yetiştirilmiştir. Binaları genişletilerek laboratuvarlar, kütüphaneler sağlanmış ve geniş ölçüde bir yayım çalışmalarına girilmiştir. Ancak savaş dolayısı ile öğrenci azlığı başgöstermiş ve hatta 1915'te öğretim bile yapılamamıştır.

Darülfünunun bilimsel muhtariyete sahip olmak istekleri bu devrede olmuştur. Bu amaçla Darülfünun Divanı (Senato) kurulmasına bağlanmıştır. 19 Ağustos 1916'da Edebiyat Fakültesinde 5 yıl süreli bir Diller Bölümü açılmıştır. Öğrenciler açılan dillerden birine devamla yükümlü olacaklardı.

Ayrıca yine bu dönemde Hukuk Fakültesinde (1917-18 ders yılında), siyasi adli, idari ve mali bölümlere ayrılma esası getirilmiştir. Siyasi şubeye girenlerin Fransızca, İngilizce ve Almanca-an birini bilme şartı konulmuştu⁴⁷.

Darülfünunu 1918'den itibaren askerden gelenler doldurdu-ğu için büyük sorunlar çıkmıştır. Yabancı Profesörler getirilme-ine, araç-gereç ve çeşitli imkânların sağlanmasına rağmen iste-nen gelişme sağlanamamıştır. Özellikle yabancı bilim adamları iste-nen teşkilâtçılığı ve ıslahatçılığı gösterememişlerdir⁴⁸. Geliş-tilirmek istenen Darülfünunun isteği olan bilimsel muhtariyette bu dönemde ve 11 Ekim 1919'da Darülfünun-u Osmanî Nizamnamesi i-berildi. Bu nizamname ile o zamana kadar Darülfünun Müdür-i U-çmisi adını taşıyan bu günkü Rektör, Profesörler arasından seçi-lecek ve yeni adı Darülfünun Emini olacaktır. Darülfünun Divanı uygulaması kesinlik kazandı. Bu yönetmelikle, aynı zamanda sınıf sisteminden sömestr sistemine geçildi. Cumhuriyet dönemine bu yönetmelikle gelinmiştir.

Kız Darülfünunu :

11. Meşrutiyet dönemi yeniliklerinden biri de kızlara Ü- niversite kapılarınının açılmasıdır. Önceleri kadınlara konferans- lar şeklinde açılmış olan dersler, şimdi sınıflar halinde teşki- tlanacaktır. Kız lise ve öğretmen okullarına bayan öğretmen ye-

- Koçer, Modern Eğitim, s.199-201.

- Baltacıoğlu, Terbiye, s.44 v.d.; Koçer, A.g.e., s.201 v.d.

tiştirmek zorunluğu üzerine, 5 Şubat 1914'te kızların da normal derslere devam etmesi kararı alındı. Ancak kız ve erkeklerin aynı bina içinde birlikte okumaları sakıncalı görüldüğünden, 12 Eylül 1914'te Edebiyat, Matematik ve Fen şubelerinden kurulu olmak üzere İnas Darülfünunu (kız) adı altında ayrı bir binada yeniden teşkilâtlandırılmıştır⁴⁹.

İnas Darülfünununun öğrenci kaynağı, kız liseleri ile İstanbul Kız Muallim mektebi oldu. Ancak bir süre sonra doğrudan Darülfünuna bağlandığı gibi, genel eğitim nedeni ile ve kız öğrencilerin de zaman zaman ayrılığı boykot etmeleri üzerine bu ayrı uygulamaya son verilecektir.

Böylece Medreselerin dışında Batı tarzında eğitim-öğretim yapan Darülfünun, 11. Meşrutiyet döneminde önemli yenilikler getirdi. Dersler, kullanılan araç-gereç, sınıf ve sıra sistemi ile modern uygulamalar başlatılmıştı. Ancak savaş ve İmparatorluğun çöküş dönemi olduğu için gereğince başarılı olunamamıştır. Bir başlangıç olmuştur ve asıl Üniversitelerimizin gelişmesi öteki kuruluşlar gibi Cumhuriyet döneminde olacaktır.

1 - Öğretmenler :

Önceleri rüştiye mekteplerine sayıları az olduğu halde öğretmen bulunamıyor; medreseden, tekkeden, memurlardan ve askerlerden yeterli-yetersiz öğretmen sağlanıyordu. 19. yüzyılda ki yenilik hareketleri karşısında öğretmen ve öğretmen yetiştirmek önemli sorunlardan biri olmuştu. Bu okullara öğretmen yetiştirmek amacı ile 1848'de Darülmuallimin açıldı. 1870'de de Darülmuallimatin açılması bunu izlemişti. Ayrıca bu okullar bazı illere götürülerek öğretmen yetiştirilmesine hız verilmişti. Fakat liselerin yaygınlaşması karşısında yine ihtiyaç karşılanamıyordu. Bundan sonra il ve sancaklarda, kıdemli rüştiye öğretmenlerinden, müderrislerden, müftülerden, askerlerden, ildeki memurlardan v.b. yararlanılmaya devam ediliyordu. Ayrıntılara inmediğimiz bu uygulamalarda görev alanlar arasında eğitim-öğretimde fikir birliği ve eğitimcilik değil, aksine ayrılık vardı. Batı tarzı ders verenlerle, dinî bilgileri verenler anlaşamıyordu. Öğrencilerde bu tartışmalı ortamda bocalıyorlardı. İşte 1908'e gelindiğinde eğitim-öğre-

49-E. Ziya Karal, "Mehmed Reşad", İA, s. 562. Bilgi için ayrıca bk. Bayur, İnkılâp Tarihi, C. 3, Kıs. 4, s. 379 v. d.

timde durum bu idi⁵⁰.

11.Meşrutiyet döneminde öğretmenliğe ve onları yetiştiren Darülmuallimine oldukça önem verildi.Bu konuda Sâti Bey'in çabalarının önemi vardır.Bu yolda ort ve yüksek öğretmen okulları açıldı.Yapılan ıslahat da yüksek öğrenime önem verildiğini yukarıda belirtmiştik.Özellikle Öğretmen Okullarının programları özenle hazırlanmaya çalışılıyordu.Bu dönemde çıkan Tedrisat-ı İbtidaiye ve İller İdaresi kanunları ile Öğretmen Okulları illere götürülebildi.11.Meşrutiyet döneminde bu sayı 65'e çıkarılmıştır.Böylece meşrutiyetin ilk yıllarında öğretmenliğe ve öğretmen yetiştirilmesine çok önem verilmişti.Tedrisat-ı İbtidaiye Kanununun 42,43,44,45,46,47,48 ve 93.maddeleri öğretmen yetiştirmenin esaslarını belirliyordu⁵¹.Öğretmenlik önemli ve formasyon isteyen bir meslek olarak gündeme getirilmişti.

Ancak bütün bunlara rağmen ihtiyaç yine karşılanamadığı için dersler dışarıdan kapatılıyordu.Aslında bu uygulama Maarif'e para açısından avantaj sağlıyordu.Çünkü dışarıdan derse gelenler maaşlarını kendi dairelerinden alıyor ve az bir ücretle geliyordu.Bu arada asıl öğretmen ihtiyacı sıbyan(ilkokul) okullarındaydı.Bu okullara öğretmen yetiştirilemediği için,çoğunluğu mahalle imamları ile müezzinleri elinde kalmış durumda idi.

11.Meşrutiyet döneminde öğretmen ve öğretmen yetiştirilmesine çok önemin verilmesine(özellikle Emrullah Efendi,Sâti Bey v.b.) rağmen,ihtiyaç o kadar çoktuki karşılanamıyordu⁵².Emrullah Efendi Bakan olduğunda verdiği bir demeçte,70 bin öğretmene ihtiyaç olduğunu söylüyordu.Bir kişi birden çok okula derse gidiyordu ki,bu kişiler seyyar muallim adını almıştı.Öğretmen ihtiyacı hızla artarken,illerdeki muallim okulları gelişemedi ve hatta bazıları kapandı.1915 yılında çıkarılan Nizamname ve savaş bu okullara olan ilk ilgiyi de azalttı.Savaşın yıkımı vilâyetlerde Darülmuallimine bakılamamasına neden olmuştu.İlkokul öğretmenlerinin maaşları bile güçlkle veriliyordu⁵³.

50-Hüseyin C.Yalçın,Kavgalarım,İstanbul,1326,s.19;Bayur,İnkılap Tarihi,6.3,Kıs.4,s.379 v.d.

51-Koçer,Modern Eğitim,s.205.

52-O.İrgün yine % 80 dışarıdan karşılandığını veriyor.Ayrıca bk.İrgün,"Emrullah Efendi",s.17.

53-İrgün, Maarif,s.1472;Koçer,A.g.e.,s.205.

İşte bütün bu olumsuz etkiler, 11. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde başlatılan kültür hamlesi ve yenileşme hareketleri- ni durdurmuştur. Bu uygulama ve zorluklarla Cumhuriyet dönemine gelecektir.

i - Öğrenciler :

Öğrenciler, Tanzimat döneminden beri sürüp gelen okul ve medrese ikiliği içinde okumuşlardır. Çok uzun dönemlerin kullandığı medreseler, öğrenci yükünün büyük bir kısmını almıştı. Her ne kadar Batı tarzı okullar açılıyorsa da halkın eski dine dini öğretim veren medreselere ilgisini sürdürüyordu. Ülkemizde Batı tarzı gelişmeleri benimseyenlerin sayısı sınırlı idi. Bu nedenle bu okullara öğrenci gönderilmesinde bu durumla o- rantılı idi. Gelişmelerin çoğu İstanbul ve bazı illerde ol- maktaydı. Diğerlerinde yine eski yapı ve anlayış devam ediyordu.

Öğrencilerin gerek yeni açılan okullarda ve gerekse medreselerde bir yığın sorunları vardı. Medreselerdeki kalabalık öğrenci kitlesi başta ihtiyacı karşılayamayan bina ve yer sorununu ile karşı karşıya idi. Yere oturularak yapılan öğretim, çok sayıda oluş sağlık açısından hiçte iç açıcı değildi. Öğrenme ya da işe işleri iyi yürümüyordu. Ayrıca özellikle 11. Meşrutiyet döneminde, medreselere yeni nizamnamelerle getirilen uygulamalar ve sık sık değiştirilerek getirilen dersler öğrenciler üzerinde olumsuz etkiler yapıyordu.

Yeni açılan okulların da yine aynı doğrultularda sorunları çoktu. Okullar açılıyordu ama okul olacak, günümüzdeki okullara tarzında yerleştirmelerin yapılmasına uygun yeterince alan yeri bulunamıyordu. Çeşitli konaklar tahsis ediliyor ama, yeterli olmuyordu. Darülfünun başta olmak üzere çeşitli binalara genişliyordu. Bu sıkışıklık karşısında öğrenciler memnuniyetli olmuyorlardı. Sık sık değişen ders ve programlara intibak etmek zor oluyordu. Formasyonlu öğretmen yetersizliği de öğrenmeyi güçlendiriyordu. Ayrıca dışarıdan getirilen yabancı Profesörlerinde dil açısından öğrencilere beklendiği gibi yararlanamadıklarını görüyoruz⁵⁴. Çeşitli bilim dallarında Türkçe

azılmış kitaplar olmadığından öğrenciler, güçlük çekiyorlardı. Rağ, gereğ ve laboratuvar imkânları da çok kısıtlı idi. Bütün öğrenciler yararlanamıyordu. Bu zorlukların İstanbul'da çekiliğini söylerken, taşranın durumunun ne olduğu kolayca anlaşılabilir.

Ayrıca öğrencilerin çokça parasal sorunları vardı. Öğrencilerin barınacakları yerler yok gibi idi. Yatılı kadroları yeterli değildi. Onun için İstanbul dışından gelip okumak şartları çok zordu. Ancak varlıklı çocuklar gelebiliyordu.

Bütün bunların yanında 11. Meşrutiyet dönemi geniş ölçüde tartışmaları getirdiği için öğrenciler de bu ortamdan etileniyorlardı. Yoğun bir gazete, dergi, kitap v.b. nin çıktığı bir dönemde öğrenciler bocalama içinde kalıyorlardı. Bir yenilik yapıldığında ya da bir uygulamaya geçildiğinde, eleştiriler olduğu için tutup tutmayacağı konusunda bile sürekli endişe oluyordu. Öğrenciler çeşitli yayın organları peşinde koşuyorlardı. Bu dönemde özellikle Türk ocakları öğrencilerin çok ilgisini çeken kuruluşlar olmuşlardı. Türkçülük akımı ile ulusal değerler, çeşitli bölgelerin işgali karşısında öğrencileri harekete geçiriyordu.

Bu dönemde öğrenciler arasındaki bir huzursuzlukta, okul-medrese uyumsuzluğu idi. Bu konuda açık olarak tartışıldığı için, ikilik öğrencilere de inmiş durumdaydı. Bu ayrılık ıyafet v.b. durumlarla da sürüyordu⁵⁵.

j - Okul Yapımı :

Osmanlı İmparatorluğunun son 19. yüzyıl başından beri yapılan yenilik çalışmaları ve okul açmalarında hep ana orunu, okul binaları olmuştu. İstanbul ve bazı büyük şehirlerde çeşitli konakların tahsisi ile bu halledilmeye çalışılmıştır. Özellikle İstanbul bu tip uygulamalara uygundu. Ama taşra- a bunu yapmak mümkün değildi. Devlet, yükselme ve onu takip eden dönemlerde medrese sistemine verdiği önemle okul binaları apmıştı. Fakat son devrelerdeki gaileler ve ekonomik sıkıntılar artık bu yapımlara pek uygun değildi. Ayrıca padişah ve

5-İlter, "Öğrenci Faaliyetleri", s.186.

levlet adamlarının ani değişmeleri ile getirilen yeni okullara, bir anda inşaat yapmakta mümkün olamıyordu.

İşte özellikle 11.Meşrutiyet devri uygulamalarında,bu son özellik çok geçerli idi.Gelen nazırların işbaşında kalma süreleri çok azdı.Kaldı ki para sorunları ülkede okul yapımına uygun değildi.Mesela 1917'deki Meclis görüşmelerinde ödenekler konuşulurken verilen rakamlarda,Meşrutiyet'ten önce Maarif bütçesinin 400 bin lira olduğu ve şimdi bunun vilâyet hisseleri ile birlikte 1600 000 liraya çıkarıldığı anlatılmaktadır⁵⁶.Bu rakam ancak maaş,araç-gereç v.b. ihtiyaçları karşılayabilmektedir.Okul yapımına uygun değildir.Bundan dolayı Abdullah Cevdet v.b. ler ortaya koydukları çözüm yollarında bölgeler,yol,okul,köprü v.b. ihtiyaçları kendi teşebbüs ve çalışmaları ile yapmalıdırlar esasını teklif etmektedirler⁵⁷.Ancak ne varki o devrede halk özellikle eğitim işleri başta olmak üzere her hizmeti devletten beklemektedir.Köylerdeki okullar yok denecek durumda idi. Planlarda çöküyordu.

1913'de İl İdaresi Kanunu çıkarılırken sorunlar Meclis ve basında çok konu olmuştur.Mahallî idarelerin aynı zamanda bölgesel olarak okul yapımlarınada eğilmeleri istenmişti.Ya da kanunda buna yer verilmişti diyebiliriz.Bunlar gündeme getirilirken bu konuda bir ölçüde kamuoyuda oluşmuştu.Bazı il ve ilçelerde hayırsever yurttaşlar okullarla okul yapımlarına yardım etmeğe başladılar.Ancak bu çok yersizdi ve bu yolla sorunun halidilmesi mümkün değildir⁵⁸.

Emrullah Efendi 1911'de Genel Eğitim kanunu için yazdığı gerekçede okul yapımı için şöyle diyordu;"Okullar teşkilâtının ilk akla gelen meselesi okul binalarının yapılmasıdır.Okul binalarını kim yapmalıdır?Hükümet mi,halk mı? Bu kadar okul binasını yapmaya devlet bütçesi dayanıklı değildir.v.b." Bu anlayıştan olarak,özellikle köy okulları başta olmak üzere halkın

56- Ergin, Maarif, s.1133.

57- Hanioglu, Cevdet, s.382.

58- Koçer, Modern Eğitim, s.189.

Yapması gerektiğini savunmaktadır. Maarif Nazırı olarak, bu inşaatların, genel itibarı ile devletin yıllık zorunlu giderlerinden olmadığı da söylemektedir. Çeşitli zorlukları gözdikten sonra, kaba ve köylere bazı yardımlar (yoksul olanlara) yapılacağını ama genel de ilkokul binalarının halk tarafından yapılmasını istemektedir. Ayrıca okullarını yapmayan mahalle veya köylerde halkın bu oldaki görevlerini yapmaya zorluyarak kanunî tedbirler alınması da gerekli görmektedir. Bu konuda "zorlamasız kanun olmaz" denilmektedir.⁵⁹

Bu dönemde, okulların yapım ve tamiri için fazla arsaların satılarak para kaynağı bulunması gibi yola da gidildiği görülmektedir. 1913 İl İdaresi kanunu gereğince il idarelerinin de programlarına okul yapma işlerini aldıkları görülmektedir. Ama da programlarına almak zorunda bırakılmışlardır. Ancak ne var ki illerin imkânları da sınırlı idi. Diğer yandan bu gibi düşüncelerin arkasından gelen I. Dünya Savaşı ve getirdiği sorunların uygulamaya konulmasına fırsat vermiyecektir. Savaşın getireceği yıkım ve dağılma her şeyi alıp götürecektir.

D - Harfler ve Harflerin Islâhı Çalışmaları :

Arap harflerinin Arapça'dan başka dillerde kullanılmamasının güçlükleri ve değiştirilme istekleri bizde, 1730'lara kadar iner. Bu olay kültür tarihimizin önemli tartışmalarından biri olmuştur. Arap harflerinin kullanıldığı Osmanlı İmparatorluğu'na harflerin değiştirilmesi veya birkaç sesli harf eklenmesi, özellikle Tanzimattan beri fazlaca söz konusu edilmekteydi.

Bu konuya 1862'de verdiği konferansta temas eden Munif Efendi olmuştu. Bundan 4 ay sonra Azeri Türk'lerinden Feth-Ali İstanbul'a gelerek, yazı konusundaki zorlukları giderecek yeni harfleri takdim etmişti. Bu harfler teklifi, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de görüşülmüş ve harflerimizin ıslahının gerekli olduğu ittifak olunmuştu. Ancak bunlara rağmen uygulamaya gelememişti. Munif Efendi ile Feth-Ali'nin ortaya attıkları harf ıslahı konusunda daha sonra, İran'ın Osmanlı İmparatorluğu Sefiri

alkum Han'la Namık Kemal'in tartışmaya girdiklerini görüyoruz. Namık Kemal, "Lâtin harufunun kabulüne ne lüzüm ne de imkân görürüm." demektedir⁶⁰.

Böylece 1862'den başlayan tartışmalar sürüp gider.1908'e gelindiğinde bir,harflerin değiştirilmesini savunanlar ve içinde ıslahı taraftarı olanlar vardır.İslah etmek taraftarları Alfabeğe bir kaç ses veren harf eklenmesini istemektedirler.11. Meşrutiyet'ten sonraki tartışmalarla bu konu bir adım daha ileriye götürülecektir.Çalışmalarla Arap harfleri üzerinde şekil olarak bir takım değişiklikler yapılarak,her harfin lâtin harfleri gibi aynı yazılarak ortaya bir kaç yeni şekil getirilmesi düşünüldü.Yani,şekil bakımından da olsa bir değişiklik yapıldı.

1908'den sonra daha çok tartışmalara sahne olan harf olayı ile,genelde çağdaşlaşma tartışılıyordu.Lâtin harfleri taraftarı olan Celâl Nuri Bey,1913'te "Mukadderat-ı Türhiye"adlı eserinde,bu konuda şunları yazıyordu:"Bu harflerle bir işimizi yapamayız.Bunlar kifayetsizdir.Harflerimizin noksanından,pratik olmayışından zorluk çekiyoruz.Bu hal terakkiye mani oluyor.Onun için harfleri ıslah gibi boşa zaman geçireceğimize bir an evvel tesaretle lâtin harflerini kabul etmeliyiz.Lâtin harfleri Türkçenin tahririne çok müsaıttir."

Celâl Nuri,Abdullah Cevdet,Kılıçzade Hakkı ve bazıları tarafından ortaya atıldığı bu yeni fikire karşı,Darülmüallimin Müdürü Sâti Bey,karşı çıkıyordu.Japonları örnek göstererek,"Alfabelerinin kullanılmasına karşı ilerlememeleri gerekirdi.Tarih büyük bir mazi ve tecrübe sahibi milletlerin hiçbirinin alfabesini değiştirdiğine bir misal göstermiyor."diyerek alfabenin gelişmeye engel olmadığını savunuyordu.Sâti Bey,alfabenin değil imlânın ve harflere verilen isimlerin değiştirilmesini istiyordu.Gelişmek için harflerin değiştirilmesi yerine,öğretimi ıslâh etmenin gerektiğinden yanadır. Bu konuda öğretmene çok ihtiyaç olduğunu anlatmaktadır⁶¹.

- Fevziye A.Tansel,"Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri",Belleten,XVII(1953),s.223-230.Ayrıca bk.F.R.Unat,"Lâtin Alfabesinden Türk Alfabesine",TDD, C.2,Sayı:23(1953),s.721 v.d.
- Celâl N.İleri,Mukadderatı Tarihiye,İstanbul,1330,s.70-125;M.Sâti,Lâyihalarım,İstanbul,1326,s.10-30.Ayrıca bk.Ergin,Maarif, C.4,s.1456 v.d;Safa,Türk İnkılâbı,s.55-67.

Harflerin değiştirilmesi konusundaki tartışmalara bu devre çok kimse katılmaktadır. Tanin Başyazarı H. Cahit Yalçın, Ali Nus- t, Cihangirli M. Şinasi, A. Cevdet bunların başında gelirler. Bilhas- H. Cahit Yalçın etkili yazılarla değişikliği savunmaktadır. C. M. nasi, Sâti Bey'in öğretmenli ve usullü okuma-yazma isteğine kar- ; "Biz usûlsüz, öğretmensiz bir iki haftada öğrenilecek bir yazı tiyoruz" demektedir. Yine bunlar karşısında devrin en tanınmış e- timcisi Sâti Bey, "Bende pretiklikten yanayım ama, elif-be de pra- klik olamaz" diyerek karşı çıkmaktadır.

Bu konudaki etkili yazılar Tanin ve İctihat'da çıkmaktadır. tihat'da Kılıçzade ile A. Cevdet harflerde değişikliği istiyen ya- lar yazmaktadırlar⁶².

Bu gelişmeler karşısında lâtın harflere geçiş kuvvet kaza- r endişesi İslâmcıları etkilemiş ve Sebil'de yazılar çıkmıştır. yazılarda Arap harflerinde ıslâhat yapılması esas olarak kabul ilir. 26 Haziran 1913 tarihli Sebil'de İsmail Hakkı, Arap harfle- nin ıslâhı lehinde bir yazı yazar. Hatta daha sonra yeni bir al- be usulundende söz eder. Sebil'de, yine İslâm dünyasındaki Maarif sikliği şeklindeki yazılarda, harflerdeki ıslâh yer yer konu o- r. 20 Kasım 1913 tarihli Sebil'de "Alem-i İslâmın İslâh-ı Hurufa tiyacı" başlıklı yazıda da ıslâhın gerektiği anlatılmaktadır. Bir a Şeyhülislâmlık, müslüman olan Arnavut okullarında, lâtın harfle- nin okutulup okutulamayacağına yarı olumlu bir cevap bile vermiş-

Harfler konusundaki tartışmalar yoğun bir şekilde sürmekte çeşitli yollar gösterilmekteydi. Yine bu konuda İzmir-Ali Nadir zalı bir diğer yazıda da bu gelişmelerde Maarif Nazırlığı'nın ön- lük yapması istenmekte ve yeniliğin esası harflerin ve sonrada tün dilin ıslâhı istenmekte idi. Bakanlığın fedakârlık ederek pek < sayıda lâtın harfleri ile dilimizin öğretileceği kitaplardan stırıp, ucuz veya parasız olarak bütün millete dağıtılması da tek- ediliyordu. Böyle yapıldığında bu zorluğun iki yılda aşılacağı

-Abdullah Cevdet, "Mukadderat-ı Tarihiye Karilerine", İctihat, no: 56(1328)s.1249-1250.

-Unat, "Lâtın Alfabesi", s.724; İslâmcı görüşler için bk. Bayur, İnkılâp Tarihi, C.2 Kıs.4, s.454 v.d.

görüşü savunuluyordu.

Bu çalışmaların yanında Türkçe'nin sade ve açık yazılması akımı ile terkiplerin atılması fikri de bu devrede başlar. Buna başta Z.Gökalp olduğu halde, Genç Kalemler yazı heyeti öncülük etmiştir. Ancak bu iş çok ağır yürümüş ve bir çok engel ve itirazlara uğramıştır. Edebiyattaki millilikle beraber ele alınmıştır⁶⁴.

Harfler üzerindeki gelişmelerde, Meşrutiyet'in ilânından önce Selânik'te ordu mensupları arasındaki görüşmelerde Kolağası M. Kemal'inde lâtîn harfleri taraflısı olduğu görülmektedir. Ordudaki gelişmeler ileride ayrı bir şekilde Enver Paşa tarafından uygulamaya konulmak istenmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde; öne sürülen şekillerden birini Harbiye Nazırı olarak Enver Paşa benimsemiş ve Ordu'da haberleşmeyi kolaylaştırmak amacı ile kullanmaya başlamıştır. Uygulanmaya başlanan şekil İsmail Hakkı'nın öne sürdüğüne benzer olan harflerin tek tek yazılmasından ibaretti. Ordu da savaş içinde bir süre kullanılan bu şekil ayrı yazıldığı ve el yazısı şeklinde birleştirilemediğinden pratik olamamıştır. Bu oldukça basit ve yüzeysel bir uygulama idi. Yine eski yazı kullanılıyordu ama, E. Paşa'nın kesin emri de olduğu için, yeni şeklin resmi özelliği de vardı. Enver Paşa çok önem verdiği halde, herkes öğrenemediği, işleri aksattığı için başarılı olunamadı ve uygulamadan kaldırılmak zorunda kalındı.

1914'te Tanin'de bazı kısa haberler bu yazı ile verilmiştir. O devrede bu yeni harf uygulaması ile bastırılmış pek çok asarî kanun, yönetmelik ve genelgeler vardır. Ayrıca bir de büyük asarî yıllık vardır. Bu yılın hazırlanmasına yeni harfler nedeniyle E. Paşa çok önem vererek hazırlatmıştı. Ayrıca bu uygulamaya geçerken deneme niteliğinde kitap vs. bulunduğunu da belirtmek gerekir. Ütün bunlara harcanan para ve emek boşa gitmiş, başarılı olunamamıştır ama, yine de Batılılaşmada adım olmuştur⁶⁵.

11. Meşrutiyet döneminde ki harflerle ilgili tartışmalara bakışımızda, gerek imlânın ve gerekse harflerin düzeltilmesi üzerinde enel olarak oy birliği var gibidir. Ancak bu düzeltmenin nasıl ve

4-Ergin, Maarif, C.4, s.1069; Özden, "100.Yıl", s.919.

5-Unat, "Lâtîn Alfabeti", s.724. Bu konuda ayrıca bk. Ergin, A.g.e., s.1069 v.d.; Bayur, Türk İnkılabı, c.3, Kıs.4, s.379 v.d.

ne ölçüde olacağıında ayrılıklar başlamaktadır.Bu dönemde ileri sürülen düşünceleri 3 noktada topluyabiliriz :

1- Arap harflerinin olduğu gibi kalması ile yalnız sesli harfleri daha çok kullanarak ya da üzerlerine işaretler koyarak imlâyı düzeltmek ve okumayı bu şekilde kolaylaştırmak,

2- Arap harflerini bitişik olarak yazmaktan vazgeçip,ayrık harf şekillerini bulup kullanmak,

3- Lâtin harflerini kabul etmek.

Bunlardan birincisi üzerinde çoktan beri çalışılıyordu.Bu yoldaki çalışmalarda vav ve kef harfleri için bazı işaretler bulunmuştu.İkinci şekil ise İ.Hakkı ile Enver Paşa'nın istediği yoldur.Bu konuda örnek ve uygulamalarda yapılmıştır.Ancak savâş v,b.engeller dolayısı ile başarılı sonuç alınamamıştı.Üçüncüsü ise,okuma-yazmanın kolaylaştırılması ve Batılılaşmanın hızlandırılabilmesi için Arap harflerinin bırakılıp lâtin esasına geçilmesi istenmekte idi⁶⁶.

Bu devredeki harflerin değiştirilmesi çalışmaları Meclis çevresinde de tartışılır boyutlarda bir konu durumundadır.Hatta Musul'lu Davut imzalı bir kitapçık Mebusan Meclis'ine bir tasarı halinde bile sunulurken lâtin harfleri esasının kabulü istenmiştir.Ancak o devrenin diğer olayları ve heyecanları arasında gerekli ilgiyi bulamamıştır.Arkasından İstefan Karayan ve Hidâyet İsmail'in lâtin harfleri üzerindeki teklifleri de hep bu aynı sonuçsuz girişimler olarak kalmıştır.

Harflerdeki değişiklik arayışları,tartışmalar ve bir takım şekiller bulanlar devrin belli başlı aydınları olmuştur.Gazete ve dergilerde yazarak,kitaplar çıkararak zorlamalarda bulunmaktadırlar.Oysa bu işin ve kültür olayının doğrudan muatabı Maarif Nazırlığı olması gerektiği halde,gelişmelere hep seyirci kalmıştır.Tartışmaların içine girmiyor,uzak kalıyor ya da benimsemiyordu.Bir çok çalışma Bakanlık eliyle resmîlik kazanabilirdi ama,nedense bu yola gidilememiştir.O nedenle bu çalışmalar kişisel kalmış ve devlet desteği sağlanamadığı için de başarılı olunamamıştır⁶⁷.

66-Nevzat Ayas,T.C.Millî Eğitimi:Kuruluşlar ve Tarihçeler,Ankara,1948,s.133-135;Turhan,Kültür,s.286-288;Ergin,Maarif,s.1069.

67-Koçer,M.Eğitim,s.224;Dayur,Türk İnkılâbı,s.5,s.1458-1461 95

E - Kütüphaneler :

Osmanlı İmparatorluğun da özellikle F.Sultan Mehmet döneminden beri, medreselerin yanısıra kitaplıklara da ço önem verilmişti. Bu İslâmlıktan ve Anadolu Selçuklu'larından devr olma bir gelenektir. Kültüre kültür değerlerine, arşivciliğe v.b. önem verilmekteydi. Osmanlılar, İstanbul'un fethi ve Mısır'ın alınması ile pek çok kitap vs.yi ele geçirmişlerdi. Bunlar genellikle Evkâf İdaresi ve medreseler çevresinde tasnif edilip korunmaktaydı. Evkaf'ın İstanbul ve bazı illerdeki medreselerinde kitaplıkları vardı. Ayrıca Sarayda da kitaplık ve arşivlere önem verildiğini biliyoruz. Önemli eserler özenle saklanmıştır.

Ancak burada modern kütüphaneciliğin ve bunun bir meslek olarak ele alınmasını konu etmek istiyoruz. İngiltere'de bile ilk kütüphanecilik okulunun I. Dünya Savaşından sonra 1919'da açıldığını görmekteyiz. Oldukça yeni bir alan olan modern kütüphanecilikle ilgili bizde de ilk gelişmelerin 11. Meşrutiyet döneminin son devrelerinde olduğunu görmekteyiz. Paris'te kütüphanecilik öğrenimi yapan, Fehmi Etem Karatay bizde bu işin öncülüğünü yapmıştır. Dönemin yenilikleri arasında olarak görebileceğimiz kütüphanecilikteki bu gelişme ile 10 lu sistemi getirip uygulamalara başlamada ön ayak olmuştur. Karatay daha sonra 1925'te de bu konu ile ilgili ilk eseri yazacaktır.

Kütüphaneler bundan öncede 1908'i izleyen yıllarda kazanmışlardır. Kültürdeki gelişmelere paralel olarak bu konuyla da ilgilenilmiştir. 1908'den sonra Evkaf Nazırlığına gelen Mısır'lı Hammada Paşa, hazırladığı ıslahat raporunda kütüphanelere de yer vermiş ve yapacağı düzenlemeler için tekrar Evkaf'a verilmesini istemiştir. Ancak görevden ayrıldığı için düşüncelerini gerçekleştirememiştir⁶⁸.

Meşrutiyet döneminde mevcut kütüphanelerin binaları önemli ölçüde tamir edilerek yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca Rusya'dan, Doğu eserlerini toplayan Katanof adında bir Şarkiyatçının 7 bin ciltlik kütüphanesi satın alınarak İstanbul'a

getirilmiştir⁶⁹. Mevcut kütüphaneler de okuma bölümleri genişletilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalarda Evkaf İdaresi daha çok çaba gösteriyordu. Kurulan Darülfünuna da geniş bir kütüphane sağlanmıştı.

Maarif Bakanlığının ise ülke çapında yaygın teşkilâtı ve sorunları vardı. Kütüphanelerle ilgili düzenlemeler yapmaları için okullara gönderilen genelgelere kayıtlar konulmuştu. 1910 yılında bir kütüphaneler müfettişliği kurulmuştur. Diğer müfettişlerle ilgili yönetmelikte de, okullarda kütüphane kurduklarını istenmekteydi. Bu kütüphanelerden halkın da yararlanmasının sağlanması öngörülmüştü⁷⁰.

Bütün bunlara bakıldığında konumuz olan dönemde kültüre ve buna bağlı olarak kitap ve eski eserlere önem verilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin çalışmaları kayda değer olmaktadır. Hatta bu cemiyet tarafından Anadolu'da araştırmalar yapılmıştır. İ. Hakkı Baltacıoğlu'nun çabaları ile, bu araştırmalarda toplanan tarihî eşyalar İstanbul'a getirilmiş ve Anadolu Sergisi adıyla halka sergilenmiştir. Bunlarla küçük çapta bir etnoğrafya müzesi oluşturulmuştu. Ancak ne vaki İstanbul'un işgalinde çeşitli tarihî eşya, resim, kitap v. b. tahrip ve yağma görmüştür⁷¹.

F- Takvim :

Bilindiği gibi Osmanlı'ların kullandığı Hicrî veya Arabî takvim güneş yılı üzerine değil, ay yılına göre düzenlenmişti. Bundan ötürüde mevsimlerle ilgisi yoktu. Bu uygulama, giderek yoğunlaşan Batı ile ilişkilerde hükümetlerin işlerini zorlaştırıyordu. Bu nedenle Tanzimat'tan sonra güneş yılına göre ayarlanmış bir takvim alınmak istenmiş ve Ortodoksların kullandığı Rumî takvim alınmıştı. Ancak buda Batı ile olan ilişkilere tam çözüm getirmemişti.

1908'den sonra takvim değişikliği isteği Batıcıların programlarında yer aldığı gibi yine tartışılan konulardan biri oldu.

69- Ergin, Maarif, C.4, s.1061.

70- Koçer, Modern Eğitim, s.188.

71- Baltacıoğlu, Terbiye, s.75; Karpas, Demokrasi, s.33.

İttihatçılar, her kesimi her kesimi memnun etmek istedikleri için, bir yandan da Batıcıların programlarından bazılarını uygulamaya koyuyorlardı. Uygulamak istediklerinden biri de Batı takvimini almak olmuştur. Bu düşünceyle, basında çıkan yazılar doğrultusunda konu Meclis'e getirildi. Takvim değişikliği isteği üzerinde Meclis'te yapılan konuşma ve tartışmalar, hem etkileri ve baskıları, hemde Osmanlı ülkesinde çatışan düşünce akımlarını da ortaya koymaktadır. Takvim olayı ilk 1915'te Meclis gündemine getirilmişti ve sürekli tartışılıyordu. Meclis'e getirilme gerekçesinde; Avrupa ile ilişkilerde bizde ve Batı'da atılan tarihleri birleştirmek olarak gösterilmişti. Bunun içinde 3 düzeltme şekli öngörülmüştü⁷².

1- Yılbaşını 1 Marttan 1 Ocak'a almak,

2- Takvim de yılı gösteren sayıları 14.yüzyıldan alacak yerde 20.yüzyıla geçilecek değişikliği yapmak, yani 1300 ler yerine 1900 leri kullanmak,

3- Rumî aylarla milâdî aylar arasındaki 13 günlük ayrılığı ortadan kaldırmak.

Bu sağlandığı takdirde resmî yazışmalarda (siyasi, ekonomik v.b.) bir çok tarih düzeltmeleri yapmak zorunluluğundan kurtulunmuş olacaktı. Bu olayın ayrıntılarını hükûmet tasarısının Meclis'teki görüşülmesinde görmek mümkündür.

Bu konuda Şam milletvekili H. Avni Bey, 24 Şubat 1916'da Meclis'te şöyle diyordu: "Eğer hicretten bu yana bir güneş takvimi yürütülmek isteniyorsa ki, uygun olanı budur!". diyerek hem gerekliliğini ve hemde geçişleri ve yılları vermektedir. Batı'da ki 1 Ocak 1916 bizde, 1300 gibi yuvarlak bir farkla 10 Ocak 616 olacaktı. Talât Bey (Dahiliye Nazırı) buna katıldığını söyler. Tefvik Hamad karışık bir önerge verir. Salâh Cimcoz (İst.) ise özetle; Hükûmet butasarıyı bir bilimsel veya ulusal yanlışı düzeltmek için değil, ekonomik ilişkilerde, hesaplarda bir takım karışıklıklardan kurtulmak için getirdi. Bunun için yılbaşının 1 Ocak ve yıl sayısının da 1916 olması cesaretini gös-

72- Bayur, Türk İnkılabı, s.333-334.

terdiğini söyler. Aynı önergeye A. Ağaoğlu (Afyon); "Osmanlı Devleti Selçuklu Devleti'nin devamıdır. 616 bir anlam taşımaz" vb. diyerek tartışmalara katılmaktadır.⁷³

Geniş tartışmalardan sonra 8 Mart 1916'da Hükûmete'in tasarıyı geri almak zorunda kaldığını görüyoruz. Ancak bir yıl sonra 1917 başlarında Hükûmet tekrar tasarıyı Meclis'e getirir. 25 Ocak 1917'de Abdullah Azmi (Kütahya); "Bizimle ilgili olmayan 1900 lü rakamları almak millî sevgide derin yaralar açmaktadır" diyerek, Batı takvimine karşı olanlar adına konuşur. Hakkı Bey (İsparta) verdiği karşılıkta Batı takviminin alınması gerektiğini ve kabulünü istiyerek; "Zannediliyorki Takvim-i Garbi alınmakla elimizdeki dinî ve millî takvimi gain ediyoruz.. Zira Takvim-i Garbi çoktan beri Hıristiyanlık takvimi olmak mahiyetini kaybetmiştir. Bu gün Japonlar, Afrika ve Asya'da bir çok milletler milâdi tarihi üzerine takvim kullanmaktadırlar" diyor. Ayrıca bunun Batı dünyası ile ilişkilerde zorluk çekilmemesi için olduğunu anlatıyor. Tartışmaların böylece sürdüğü ortamda Talât Paşa'da tasarının kabul edilmesine çaba göstermektedir.

Sonunda 1900 esaslı Meclis'te kabul edilir. İlk madde şöyledir: "Tarihi Hicrinin olduğu gibi kullanılması mecburi olmak şartı ile Devlet-i Osmaniye muamelelerinde Takvim-i Garbi'yi kabul etmiştir. Böylece 1332 senesi şubatının 16. günü 1917 senesi martının 1. günü itibar edilecektir."⁷⁴

Bundan sonra Meclis'te kabul edilen şekil Ayan'da görüşülür ve 1917 yılına geçilmesi reddedilerek, yalnız 13 günlük farkın kaldırılması ile bu gibi işlerin barış zamanına bırakılması kararı alınarak geri çevrilir. Takvim olayı tekrar Meclis'e geldiğinde yeniden tartışmalar olur. Ayan'a ağır eleştiriler yöneltilir. 17 Şubat 1917 günkü birleşimde Sadrazam Talât Paşa, konuşur ve bunun 1 marta yetişmeyeceğini söyleyerek, Ayan'la da tartışmaları uzatmamak için gelen şeklin kabulünü ister. Bunun üzerine Ayan'dan gelen şekil kabul edilir ⁷⁵.

73- Bayur, Türk İnkılâbı, C.3, Kıs.4, s.335.

74- Aynı eser, s.337.

75- Aynı eser, s.339. Ayrıca bk. Safa, Türk İnkılâbı, s.70 v.d.

Böylece görüldüğü gibi takvim değişikliği veya yeniliği illarca Meclis'te, basında tartışılmış ve bir sonuca varılmanın başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

G- Musiki :

Türkiye'nin evrensel müzik ile ilişkisi, tarihî gelişmelerin akışı içinde 16.yüzyıla kadar indirilebilir.1543'te Fransa alı I.Fransuva Kanuni S.Süleyman'a bir çalgı topluluğu gönderdi. Ayrıca 1599'da, İngiliz Kraliçesi I.Elizabeth'in 3.Murat'a dönem için olağanüstü sayılan bir Org'u armağan edişi belgelerle bilinen müzik olayları arasındadır.3.Selim ve 11.Mahmut dönemlerinde de bir takım gelişmeler olmuştur.Boru takımı, Musika-i mayun(Padişah'ın müzik topluluğu) bunlar arasındadır.

G.Donizetti 1828'de Saraya çağırılmıştır.Önce Batı'dan öğretmenler getirilirken 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra Türk sanatçı öğretmenler de yetişmeye başladı.

Musika-i Hümayun çalışmalarında ki temel ilke Saray ve ordu ndolarında çalgıcı yetiştirmek idi.Ancak Donizetti zamanında başnak üzere Saray'da Türk gençlerine opera denemeleri yaptırılışı bilinmektedir.Daha sonraki yıllarda ise koro ve orkestra çalışmalarına da geçildi.11.Meşrutiyet'in ilânından sonra Musika-i mayun'un başına getirilen Saffet Bey(Atabinen) orkestra çalışmalarına yeni bir hız kazandırmıştır.Öyleki bu topluluk 1917 A- lığı ile 1918 Ocak aylarında Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'da bir dinleti gezisine çıkabilecek oranda gelişti.Bu gezisi sırasında orkestrayı Zeki Bey(Üngör) yönetmişti⁷⁶.

Musikî alanında bu devre sanatçı öğretmenleri arasında sırası ile, Mehmet Ali Bey, Saffet Atabinen, Mehmet Z.Arca ve besteci olan Zeki Üngör önemlileri arasındadır.

1908'den sonra çeşitli musikî ve okul cemiyetlerinin de Şark musikisinin çalışma yerleri halinde oldukları görülüyor.Yine bu devrede ilkin Darülbedayi, sonra da Darülelhan'ın bu amaçlarla açtıkları görülür.Bu devrede Batı müziği tartışması da yapıldı⁷⁷.

Önder Kütahyalı, Çağdaş Müzik Tarihi, Ankara, 1981, s.100-101.
Ergin, Maarif, C.5, s.1515.

Diğer yandan ülkemizdeki yabancıların müzik ihtiyacını karşılamak için Avrupa'dan gelen opera toplulukları 1839'larından başlar. İstanbul'da temsiller verirler, Abdülmecit izler ve paraca destek olur. Batı'lılaşıma ayak uyduran Türk aydınları da sanat olaylarından giderek etkilendiler. 11. Meşrutiyet döneminde, İstanbul, İzmir ve Bursa'da Batı müziğini ders programlarına almış okullar vardı. Evlerde yerli yabancı öğretmenler dersler veriyordu. Böylece Cumhuriyet dönemine gelinirken evrensel müziğin benimsenmesi yönünde, sınırlı da olsa bir hazırlık devresi yaşanmış oldu.

Asıl gelişme ise Cumhuriyet'in ilk 25 yılında olacaktır.

H- Tiyatro :

11. Meşrutiyet'in ilânından sonra hemen tiyatro topluluklarının çoğaldığını görmekteyiz. İlk aylarda Abdülhamit istibdadının yasakladığı oyunlar oynanmıştır. Oynayanlar önceki dönemin görgülü oyuncularını ile gençlerdi. Ahmet Fehim Efendi bu dönemin önde gelen tiyatro adamlarındandı. Muhsin Ertuğrul v.b. de Cumhuriyet dönemine uzanan tiyatrocularımızdır.

11. Meşrutiyet'te de Müslüman kadın henüz sahneye çıkamıyordu. Ancak dönemin sonunda Afife adlı bir Türk kızı zorluklara rağmen ilk adımı atmıştır. 11. Meşrutiyet'te oyuncuların okuldan yetişmesi için ilk ve önemli adım 1914'te atıldı. İstanbul Belediye Başkanı Cemil (Topuzlu) Paşa'nın çabalarıyla Darülbedayi'nin kurulması ile İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun temeli atılmış oldu. Sinemanında bu dönemde yayılması ile bir çok tiyatro sinemaya dönüştü. Buna rağmen tiyatro toplulukları çoktu. Tiyatro ile ilgili ayrıntıları konumuz dışı kabul ederek, Meşrutiyet tiyatrosunun üç önemli özelliğini şöylece özetleyebiliriz⁷⁸ :

1- Meşrutiyet devri eski dönemlerle Cumhuriyet dönemi arasında köprü görevi yapmıştır. Tiyatro dili gelişmiş ve ödenekli tiyatronun temeli atılmıştır. Tiyatro görgü ve bilgileri gelişmiştir. Kadın oyuncunun sahneye çıkması sağlanabilmiştir.

2- Bu dönemde oyun bolluğu ve toplulukların çokluğu vardır.

3- Siyasal ve Toplumsal konulara çok yer verilmiştir.

78- Metin And, Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, Ankara, 1971, s.15-27 ve 135-142.

SONUÇ

11. Meşrutiyet Osmanlı tarihinin veya Türkiye'nin yakın tarihinin en önemli olaylarından birisidir. 1908 hareketi ülkemizin siyasal modernleşmeye yönelmesinde bir dönüm noktasını teşkil eder. Büyük devletlerin de pek beklemedikleri bir anda ortaya konulan bu hareket, aynı zamanda bir ihtilâlle gelmiştir. Arkasından bir dizi halinde yenilikleri getirmesi ile de bir inkılâp niteliğini taşımaktadır. Ülkede sayılı aydınların öncülüğünde de olsa, sosyal ve kültürel adımlarla millî olduğu kadar çağdaş bir toplum yaratma amaçlanmıştır. Kalkınmanın teknik, kültür v. b. yollarla sağlanacağı da bu devrede kavranmıştır.

1908'de getirilen Meşrutiyet, Dünya'da pek az harekette olduğu kadar büyük ümitler doğurmuştur. Hürriyetin ilânı olarak gösterilen hareket büyük ilgi ve sevinçle gelmiştir. Öyle ki ülkede bütün grupları ortak olarak harekete geçirmiştir. Ancak hemen şunu da belirtmek gerekir ki, yine pek az harekette olduğu gibi, doğurduğu ümitleri kısa zamanda boşa çıkaracaktır. 1908'deki heyecanlı başlayışta, kimse 1918'deki sonu tahmin etmeden büyük ümitlere kapılmış durumdaydı.

Konumuz olan 1908-1918 yılları, daha önceki Batılılaşma hareketlerinin yeniden canlandığı bir dönem oldu. Bu dönemde geniş bir basın özgürlüğü ile her şey yazılmış ve tartışılmıştır. Bir önceki dönemde Avrupa'da bulunanlarda ülkeye dönmüş ve yeniliklere gidilmesinde ısrar etmektedirler. Herkes bu devrede " Bu Devlet nasıl kurtarılır ? " sorusuna cevap aramaktadır. Yıkılışı ve dağılmayı önlemek için çareler aranmaktadır. Bu devrede var olan dört fikir akımı da, yayın organları aracılığı ile bu arayış içindedirler. Ancak yollar farklı olarak çizilmektedir. İttihat ve Terakki içinde, kongrelerinde, basında ve Meclis'te yapılan tartışmaların ışığında, dönemin hükümetleri zaman zaman yeni uygulamalara gitmişlerdir. Kalkınmak için toplumda sosyal ve kültürel reformlar yapılmak istenmiştir. Kıya-

fet,kadın hakları,yönetim ve eğitim gibi alanlarda oldukça önemli adımlar atılmıştır.Halkın ve günün şartlarına göre ölçülü bir Batılılaşma yolu amaçlanmaya çalışılmıştır.Eskiyen kurumların yenileştirilmesi,farklı düşüncelerin karması gibi bir yolla çözümlenmek istenmiştir.

Dönemin bütün ağırlığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üzerinde olmuştur.Cemiyet'te önceleri asker ağırlıklı bir kadro vardır.Bu kadro bir yandan partileşmeye doru giderken,öteyandan da Genel Merkezin asıl görevini toplumun sosyal ve kültürel sorunları olarak benimsemişti.Özellikle Millî Eğitim başta olmak üzere çeşitli kuruluşlara cemiyet yön vermekte idi.Ön Türk'lerin ya da İttihatçılarının en büyük isteği,hürriyetlerin yanında İmparatorluğun dağılmasını durdurmaktı.Çünkü hürriyetin ve adaletin olduğu bir rejimde İmparatorluktan ayrılacak istiyenler azalacaktı.Sosyal düzenlemelerle,eğitim ve kültür kaynaşması hızlanacaktı.

İttihatçılar,ülkenin sosyal ve kültürel yenileşmelerini sağlayabilmek,devleti ve toplumu çağdaşlaştırabilmek için gelişmeye engel olan kapitülasyonları da kaldırmaya uğraşmışlardır.Ekonomik bağımsızlığa sahip olmadan,millî bağımsızlığın anlamı olmadığını da kavramışlardı.1914'te kapitülasyonlar kaldırılırken millî ekonominde temeli atılmıştı.Böylece yapılacak yenilikler için gelir kaynakları devletin eline geçmekteydi.Yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi,kültürel hareketler başta eğitim olmak üzere para istiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'da modern anlamı ile siyasal düşüncenin Devlet'in zorunluluklar sonucu Batı'ya yönelmesinden sonra ortaya çıktığı görülmektedir.18.yüzyıldan itibaren başlayan yenilik hareketleri bazı kurumların çağın gereklerine uygun olarak düzenlenmesini gerektiriyordu.Batı'yı görüp inceliyen aydınlarımız,bizde de ona benzer uygulamalar istediklerinde,yoğun bir tartışma çıkıyordu.İşte bunun en iyi örnekleri de gerek basında ve gerekse Parlamento'da olmak üzere yine bu dönemde görülür.Ancak incelediğimiz dönemde şunu görüyoruzki,aşırı tartışma ortamı aynı zamanda karışıklık yaratmış ve uygulamaları yapanla-

rı da bocalatmıştır.Ya da başarılı olmalarını olumsuz yönde etkilemiştir.

11.Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki geniş bir kadro ile her şeye hakimdir.Bütün siyasal,sosyal,kültürel v.b. etkinlikler Cemiyet'in bünyesinde tartışılmakta ve ona göre uygulamalara geçilmektedir.Ancak giderek fırka ve işler belli kişilerin tekeline geçecektir.Son dönemde de Talât,Enver,Cenâl üçlüsüne inecektir.Buda beraberinde parti diktasını getirmiştir.Haliyle bu devrede sosyal ve kültürel olaylarda ona göre yönlendirilmiştir.Bu yılların verimsiz geçtiği ve nedenlerinin ise,hükûmette ki istikrarsızlık,siyasi farklılıklar la, bu yüzden çıkan engeller olarak görülür.

1908 sonrasında yenilikleri getirmek ve Devlet'i çağdaşlaştırmak isteyen kadronun bir görüş birliği içinde olduğunu da göremiyoruz.Onun için yapılan yenilikler çoğu zaman belli kişilerin gücünde olarak yürütülüyordu.Raporlar hazırlanıyor, Meclis'e tasarılar getiriliyor ama,kanunlaşması engellenince de ilgili nazır ya da uygulayıcının gücü sınırlı kalıyordu. Bu arada yeni uygulamaların sanıldığı kadar kolay olmadığını da belirtmek gerekir.Batı'dan alınacak tekniklerde görüş birliği vardı.Ancak Batılılaşma derken,her şeyi ile Batı'lı olma veya taklit etme çok tepki görüyordu.Tekniklere evet ama,Batı etkisine girmeye hayır deniliyordu.

Genel olarak 11.Meşrutiyet döneminde çok şey tartışılmıştır.Konumuz olan sosyal ve kültürel alanlar,ilgili bölümlerde de anlattığımız gibi bazan tasarıların sözde kaldığı,bazan uygulamaya geçilebildiği gibi bir gelişme içinde olmuştur.Ama bu dönemde görüldüğü gibi pek çok konu gündeme gelmiştir.Gerçekleşme şansı ise meclislere ve kanunlaşmalara bağlı olmuştur.Bu yolun da çok ağır işlediğini görüyoruz.Yenilik getirecek tasarılar,yıllarca Meclis'te sürüncemede kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğun'da ki yenileşme düşünceleri ve fikirleri yılların birikimi olarak 11.Meşrutiyet'te ele alınmıştır.Genel olarak çağdaşlaşma adıyla ele alınan konular arasında,sosyal düzenlemelerle kültürel adımlar büyük bir yer tutar.Ancak diğerlerinde olduğu gibi bu doğrultularda da bü-

yük bir heyecanla işe başlanmış, Batı'dan örnekler ya da uzmanlar getirilmişse de başarılı olunamamıştır. Batılılaşmak Türk toplumunun sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasını sağlayacak öğeler getirmediği sürece sözde, tartışmada ve yüzeyde kalmıştır. Parlamentolu hayatta beklediği kadar verimli ve uzun olamamıştır. Bütün bunlarla devrede atılan adımların başarıyı değil başarısızlığı getirdiğini görmekteyiz.

Bütün bunlarla 11. Meşrutiyet dönemi, fikir ve düşünce olarak çok şeyi getirmiş ve tartışılmıştır. Tarihimizde çok az devre kendi yazarları tarafından 11. Meşrutiyet'te olduğu kadar değerlendirilmiştir. Bu devreyi değerlendirmeler, aynı kadro tarafından Cumhuriyet döneminde sürmüştür. Bunlardan 1908 sonrasının verimsiz geçtiğini görmekteyiz. Verimsiz ya da başarısızlığı çağın sorunları büyük ölçüde etkiliyordu. Üst üste verilen savaşlar ve özellikle I. Dünya Savaşı tek kelime ile yıkımı getirecektir. Yenileşme yolunda atılan adımlara savaş giderleri fırsat vermemiştir. Hükümetlerin ve bakanların sık sık değişmesi istikrarsızlığın belirtileri olarak görülür. Ayrıca İttihat ve Terakki'de ki anlaşmazlıklar, parti çekişmeleri ve farklı görüşlerin olumsuz etkileri olmuştur.

Ülkemizde ki gelecek değişimleri hazırlamada, 11. Meşrutiyet döneminin Batılılaşma hareketlerinin önemli etkisi olmuştur. Devrinde başarılı olamamış ama, Cumhuriyet dönemimizin hazırlayıcısı olmuştur. Atatürk ve kadrosu da bu devrenin tartışmalı ortamından gelmişlerdir. O dönemin deneyimleri başarısızda olsa, bir adım olmuş ve fikir vermiştir. Cumhuriyet dönemi yeniliklerinin tarihi bir boşluk içinden geldiği söylenebilir. Onun için hazırlık bu devrede olmuştur. O devrede başarılamayanlar bütünüyle Cumhuriyet'te aşılabacaktır.

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

1- Dergiler:

İçtihat Dergisi : 1328-1329 koleksiyonu.

2- Kitaplar ve Makaleler :

ABADAN, Yavuz, İnkılâp Tarihine Giriş, Ankara, 1960.

ABDULLAH CEVDET, "Mukadderat-ı Tarihiye Karilerine", İçtihat Dergisi, 56(1328), s.1249-1250.

ADIVAR, H.Edip, Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri, İstanbul, 1956.

AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki, Çev.Nuran Ülken, İstanbul, 1971.

AHMET NİYAZİ, Hatırat-ı Niyazi, İstanbul, 1326.

AHMET REFİK, İnkılâb-ı Azim, İstanbul, 1324-1326.

AKÇURA, Yusuf, Türkçülük, İstanbul, 1978.

—————, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976.

AKDAĞ, Mustafa, "Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarih-sel Koşullar", DTCE, (1974), s.391-399.

AKGÜN, Sevil, "Şapka Kanunu", T.A.D. Sayı:25, s.71-72.

AND, Metin, Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, Ankara, 1971.

ARMAOĞLU, Fahir, Siyasi Tarih, Ankara, 1973.

AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, C.I, Ankara, 1969.

AYAS, Nevzat, Türkiye Cumhuriyeti Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler, Ankara, 1948.

AYDEMİR, Ş.Süreyya, Enver Paşa, C.I, II, III, İstanbul, 1972, 1971, 1972.

—————, Tek Adam, C.I, İstanbul, 1966.

BALTACIOĞLU, İ.Hakkı, Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları, İstanbul, 1967.

—————, Terbiye, İstanbul, 1932.

BAYUR, Y.Hikmet, Kâmil Paşa, Ankara, 1954.

—————, "11.Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", Belleten, XXIII(1959), s.267-285.

—————, Türk İnkılâp Tarihi, C.I, II, III, Ankara, 1964, 1952, 1967.

BELEN, Fahri, 20.Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973.

- BERKES,Niyazi, Batıcılık,Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,İstanbul,1965.
- , Türkiye'de Çağdaşlaşma,İstanbul,1973.
- BİLİM,Cahit Yalçın, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma,Eskişehir,1984.
- BOLAYIR,Enver, Talât Paşa'nın Hâtıraları,İstanbul,1946.
- BOZDAĞ,İsmet, 11.Abdülhamid'in Hâtıra Defteri,İstanbul,1975.
- CAUDEL,Maurice, Siyasi Hürriyetlerimiz,Çev.Hüseyin C.Yalçın,İstanbul,1931.
- CEMAL PAŞA, Hâtıralar,Yay.Behçet Cemal,İstanbul,1977.
- CİN,Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,Ankara,1978.
- ÇAVDAR,Tevfik, Üzgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş,Ankara,1982.
- ,Talât Paşa,Ankara,1984.
- EGE,N.Nurettin, Prens Sebahattin,İstanbul,1977.
- ELDEM,Vedat,"I.Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları",TİTS (1973),s.373-408.
- ERGİN,Osman, Türk İmar Tarihinde Vakıflar,Belediyeler ve Patrikhaneler,İstanbul,1944.
- , Türkiye Maarif Tarihi,C.IV,V,İstanbul,1942,1943.
- , Türkiye 'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı,İstanbul,1936.
- ERGÜN,Mustafa,"Atatürk'ün Eğitim Devrimlerinin Anlamı",Ç.E.D.(1984),Sayı:91,s.10-14.
- ,"Emrullah Efendi'nin Hayatı,Görüşleri,Çalışmaları",DTCFD,XXX (1982),s.7-36.
- ,"11.Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslâmî İlahî Çalışmaları",DTCFD (1982),s.53-89.
- İROĞLU,Hamza, Türk İnkılâp Tarihi,İstanbul,1982.
- İSATLI,M.Ragip, İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,İstanbul,1975.
- İSMER,A.Şükrü, Siyasi Tarih,İstanbul,1944.
- İÖKALP,Ziya, Türkçülüğün Esasları,İstanbul,1970.
- İALİL PAŞA, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmiyen Savaş, Yay.M.Taylan,İstanbul,1972.
- ANIOĞLU,M.Şükrü, Doktor Abdullah Cevdet,İstanbul,1981.

- NAL, M. Kemal, Son Sadrazamlar, C. II, İstanbul, 1948.
- NAN, Afet, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hakları ve Görevleri, İstanbul, 1975.
- NAN, Yusuf Ziya, Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine, İstanbul, 1978.
- LERİ, Celâl Nuri, Kadınlarımız, İstanbul, 1331.
- , Mukadderat-ı Tarihiye, İstanbul, 1330.
- AESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı, Kronolojisi, Ankara, 1970.
- AFESOĞLU, İbrahim, Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, İstanbul, 1970.
- ARABEKİR, Kâzım, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul, 1982.
- ARAL, E. Ziya, "Mehmed Reşad" İA.
- , Osmanlı Tarihi, C. VII, VIII, Ankara, 1956, 1962.
- AMİL PAŞA, Hâtırat, İstanbul, 1329.
- ARPAT, Kemal, Türkiye Demokrası Tarihi, İstanbul, 1967.
- İNROSS, Lord, Atatürk; Bir Milletın Yeniden Doğuşu, Çev. Ayhan Tezel, İstanbul, 1972.
- OÇU, R. Ekrem, Osmanlı Tarihinin Panoraması, İstanbul, 1964.
- UBALI, H. Nail, "Kanun-i Esasi" İA.
- URAN, A. Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat Terakki, Ankara, 1956.
- , Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri, Ankara, 1956.
- URAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri", TKAE (1976), s. 1003-1013.
- URAT, A. Nimet, I. Dünya Savaşında Alman Generallerinin Raporları, Ankara, 1966.
- UTAY, Cemal, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları, Ank. 1972.
- , Millî Mücadeleden Öncekiler Sonrakiler, İstanbul, 1963.
- , Üç Paşalar, İstanbul, 1964.
- , Prens Sebahattin, 11. Abdülhamid, İttihat ve Terakki, İstanbul, 1967.
- , Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, C. 16, İstanbul, 1961.
- ÜTANİYALI, Önder, Çağdaş Müzik Tarihi, Ankara, 1981.
- EWIS, Bernard, Modern Türkiyenin Doğuşu, Çev. M. Kıratlı, Ankara, 1970.
- ARDİN, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, Ankara, 1964.
- EHMED RAUF, İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne idi, İstanbul, 1327.
- İTHAT, Ali Haydar, Hâtıralarım, İstanbul, 1946.

- MUMCU, Ahmet, Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul, 1982.
- MUSTAFA SATI, Lâyhaharım, İstanbul, 1326.
- OKANDAN, R. Galip, "1. ve 11. Meşrutiyet Dönemlerinin Önemi", İÜHF, C. XV (1949), s. 14-33.
- OKTAYLI, İlber, 11. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara, 1981.
- ÖGEL, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara, 1982.
- ÖKÇÜN, Gündüz, "11. Meşrutiyet Döneminde Yeni Köylerin Kurulmasına ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler", SBF (1983), s. 171-200.
- , Osmanlı Sanayii, Ankara, 1970.
- ÖNGER, Fahir-TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, "İttihat ve Terakki", ML.
- ÖNER, Necati, Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ankara, 1967.
- ÖZDEN, Ragıp, "Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz", MEB (1940), s. 859-931.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Başlangıçtan Günümüze Türkiye Tarihi, C. 12, İstanbul, 1967.
- PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 Cilt, İstanbul, 1971-1972.
- RAMSAUR, Ernest E., Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1982.
- RENOUVİN, Pierre, I. Dünya Savaşı Tarihi, Çev. A. Cemgil, C. I, İstanbul, 1969.
- SAFA, Peyami, Türk İnkılâbına Bakışlar, Ankara, 1938.
- SHAW, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, 1983.
- SOHO, Ziya Şakir, Yakın Tarihimizin 3 Büyük Adamı; Talât, Enver, Cemal, İstanbul, 1944.
- ŞAPOLYON, E. Behnan, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, İstanbul, 1974.
- TANSEL, Fevziye, "Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", Belleten, XVII (1953), s. 223-249.
- TANSU, S. Nafiz, İttihat Terakki İçinde Dönenler, Anl. Galip Vardar, İstanbul, 1960.
- TEKİNDAĞ, Şahabettin, "11. Meşrutiyet", ML.
- TEVETOĞLU, Fethi, "İttihat ve Terakki", TA.
- TİMUR, Taner, Osmanlı Toplumsal Düzeni, Ankara, 1979.
- TOPRAK, Zafer, Türkiyede Millî İktisat, Ankara, 1982.

- TUNAYA T.Zafer, Hürriyetin İlânı, 11. Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959.
- , "11. Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe Garpcılık Cereyanı", İÜHF, XIV (1940), s. 585-627.
- , Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960.
- , Türkiyede Siyasi Partiler, İstanbul, 1952.
- TURHAN, Mümtaz, Garplılılaşmanın Neresindeyiz, İstanbul, 1961.
- , Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1972.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1951.
- UÇOK, Coşkun, Siyasi Tarih, Ankara, 1957.
- UNAT, F. Reşit, "Lâtin Alfabesinden Türk Alfabesine", TDD (1953), s. 720-725.
- , 11. Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hadisesi, Ankara, 1960.
- , Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964.
- US, Asım, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, İstanbul, 1964.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "11. Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", Belleten, XX (1956), s. 103-174.
- ÜLKEN, H. Ziya, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat I, M.V. (1940), s. 757-775.
- , Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1966.
- , Ziya Gökalp, İstanbul, 1939.
- İNAL, Tahsin, Türk Siyasi Tarihi, Ankara, 1978.
- İNVER, A. Suheyli, "Tıp Fakültesinin Meşrutiyet Yıllarına Dair", Belleten, XVIII (1959), s. 287-306.
- VALÇIN, H. Cahit, Kavgalarım, İstanbul, 1326.
- VAMAN, Kemal, Meşrutiyet Hareketleri ve Yabancı Tesirleri, İstanbul, 1974.
- VAYLA, Yıldızhan, Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri, İstanbul, 1982.